DÜZCE ÜNİVERSİTESİ | LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YENİ İLMİ KELAM DÖNEMİ TEMSİLCİLERİNDEN FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Abdurrahim Emre KARABAYIR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Arif AYTEKİN

DÜZCE, 2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YENİ İLMİ KELAM DÖNEMİ TEMSİLCİLERİNDEN FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Abdurrahim Emre KARABAYIR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Prof. Dr. Arif AYTEKİN

DÜZCE, 2022

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

YENİ İLMİ KELAM DÖNEMİ TEMSİLCİLERİNDEN FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Bu çalışma jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında oy birliği ile **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Arif AYTEKİN

Jüri üyeleri

Başkan : (İmza)

Üye : (İmza)

Üye : (İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

... /... / 2022

Akademik Unvanı, Adı-Soyadı Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı, yine bu tezin çalışılması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

28/12/2022

Abdurrahim Emre KARABAYIR

ÖNSÖZ

Avrupa'da XVIII. Yüzyıl Aydınlanma'nın başladığı ve yaygınlaştığı dönemdir. Felsefe ve din çatışmasının yeniden ele alındığı bu dönemde sekülerlik ivme kazanmış ve dini öğretiler ikinci planda değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu yeni yaklaşım Avrupa'da modern bilimlerin ilerlemesinin önünü açarak Avrupa'ya güç, refah ve üstünlük getirmiş ve böylece materyalizmin gelişiminin önü açılmıştır. Aydınlama çağı materyalizmin güçlenmeye başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih boyunca varlığı hep cılız kalmış bir görüş olan materyalizm bu yüzyılda neredeyse bütün bilim dallarında varlığını güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamış ve gelecek dönemleri de etkileyecek bir zemin oluşturmuştur.

İçerisinde yaşadığımız kainatı temelinde madde ve etkileşimleriyle izah etmeye çalışan, bunu yaparken de modern bilimi esas kabul ederek dini öğretileri yok sayan veya bu öğretileri de madde çerçevesinde ele alıp izaha çalışan materyalizm, Aydınlanma çağını yaşayan Avrupa'nın modern bilmlerini derinden etkilemiştir. Hıristiyanlığın dünya-kainat tasavvurunu yıkan ve Avrupa'yı skolastik dönemden çıkaran pozitif bilim, yeni kainat tasavvurunu materyalist bir yaklaşımla inşa etmiştir. Bu yeni yaklaşım biyolojiden matematiğe, coğrafyadan tarihe kadar akla gelen bütün bilimleri etkileyen ve yaradılış konusunda tanrı yerine maddeyi kabul eden bir yapıya sahiptir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. Yüzyılın başlarında materyalizm Avrupa'da ve dünyada ekonomiden siyasete kadar insan hayatını etkileyen geniş bir alanda varlığını güçlendirmiştir. Dinî, siyasî, ekonomik ve toplumsal meselelerde yeni bir ekol haline gelen materyalizm din dışı veya dine alternatif bir hayat anlayışı haline gelmiştir. Bu cihetle bakıldığında materyalizm, inançlı toplumlar için problem arzetmektedir.

Batılılaşma çabası içerisinde olan Osmanlı, XIX. Yüzyılın başlarında batının askeri, ekonomik, toplumsal ve teknolojik yeniliklerine ayak uydurmak amacıyla attığı adımlar vasıtasıyla materyalizm ile tanışmıştır. İlk olarak Batı'ya gönderilen öğrenciler bu akımdan etkilenmişlerdir. Sonrasında bu etkilenme Osmanlı'da açılan

tıbbi ve askeri okullarla devam etmiştir. Ancak bu etkilenme Avrupa'da olduğu gibi topyekün bir etkilenmeden ziyade bireysel veya azınlık olarak kalmıştır. XIX.Yüzyılın ikinci yarısından itibaren materyalizm, bazı isimler ve yayın çalışmalarıyla Osmanlı'da seslendirilmeye başlamıştır. Bu süreçte İslâm'a aykırı görüşler beyan edildiği için dönemin İslâm uleması ve Osmanlı aydınları materyalizme karşı söylemler üretmiş ve çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır. Başarılı olan bu çalışmalar Osmanlı'da güçlü bir materyalist anlayışın yayılmasına engel olmuştur.

Osmanlı'da materyalizme karşı tenkid üreten; Abdullatif Harputi (1842-1971), İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), M.Şerafettin Günaltay (1883-1961), Ömer Nasuhi Bilmen (1882-1971) ve Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) gibi alimler vardır. Osmanlı'da materyalizme karşı yöneltilen tenkitler, günümüz dünyası ve modern bilimleri anlamakta hiç süphesiz bizlere yardımcı olmaktadır. Bunun yanında günümüz İslâm toplumunu ve müslümanını anlamakta da bizlere yol gösterici unsurlara sahiptir. Müslümanın materyalizme ve onun getirdiği hayat anlayışına bakışını inşa eden ilk tenkitler olması hasebiyle Osmanlı aydınlarının bu çabaları çok kıymetlidir. Osmanlı müslüman aydınlarının, felsefe alanında İslâm akâidine ters, İslâm toplum anlayışı ve yaşayışına ters yaklaşımlara karşı ürettikleri argümanlar ve refleksler bugünün aydınına ve müslümanına örnek niteliğindedir. Dönemin aydınlarının inşa ettiği ve günümüze kadar ulaşıp gelişen materyalizm eleştirisi bugün hala hayatımızda etkisini ve geçerliliğini devam ettirmektedir. Sekülerleşip dünyevileşen günümüz müslüman toplumlarının materyalist hayat anlayışına maruz kaldıkları bu günlerde, onların sorunlarına cevap niteliği taşıyan bu materyalist eleştirileri tekrar incelemek gerektiği kanısındayız.

Abdurrahim Emre KARABAYIR

ÖZET

YENİ İLMİ KELAM DÖNEMİ TEMSİLCİLERİNDEN FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

KARABAYIR, Abdurrahim Emre

Yüksek Lisans, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Arif AYTEKİN

Aralık 2022, 122 sayfa

Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın amacı, önemi, sınırlandırılması, yöntemi, literatürü ve sunumu hakkında bilgiler verildi. Birinci bölümde Yeni İlm-i Kelam dönemi hakkında detaya girilmeden bilgiler verildi. Dönemin öncesi, Yeni İlm-i Kelam'a duyulan ihtiyaç ve yenilikler hakkında bilgiler verilerek dönemin temsilcileri ve eserleri zikredilmiştir. İkinci bölümde materyalizm hakkında bilgiler yer almaktadır. Materyalizmin tanımı yapılmış ve tarihsel olarak temsilcileri ve görüşleri anlatılmıştır. Materyalizmin Türkiye'ye girişi ve bu süreçte etkin olan isimlere çalışmalarıyla birlikte yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde, materyalizmin Türkiye'deki temsilcilerinin süreli yayınlarda materyalist görüşleri de değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise tezimizin konusu olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı, eserleri ve materyalizm hakkındaki görüşleri zikredilmiştir. Materyalizmin İslâm'a aykırı görüşlerini eleştiren Ahmed Hilmi'nin çok yönlü ve derin bilgileriyle temelini sağlamlaştırdığı eleştireleri "Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalaleti" eserinden hareketle ele alınmıştır. Sonuç bölümünde genel değerlendirmelerle çalışmamız tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Materyalizm, Filbeli Ahmed Hilmi, Materyalizm Eleştirisi, Yeni İlm-i Kelam Dönemi.

ABSTRACT

THE VİEWS OF FİLİBELİ AHMET HİLMİ, ONE OF THE REPRESENTATİVES OF THE NEW SCİENTİFİC AND THEOLOGİCAL PERİOD, ON MATERİALİSM.

KARABAYIR, Abdurrahim Emre

Master of Science, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Prof. Dr. Arif AYTEKİN

December 2022, 122 page

The thesis consists of an Introduction and Three Chapters. In the introduction, the information about the purpose, importance, limitation, method, literature and presentation of the research was given. In the first part, information about the New Scientific and Theological Period was given without going into details. The representatives and works of the period were mentioned by giving details about the need and innovations for the New Scientific and Theological Period. The second part contains information about materialism. The definition of materialism has been introduced and its historical representatives and views have been explained. The introduction of materialism to Turkey and the names who were active in this process are included with their works. In addition, the materialist views of the representatives of materialism in Turkey are evaluated in this chapter . In the third chapter, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi's life, works and his views on materialism, which is the subject of our thesis, are mentioned. Ahmed Hilmi's criticism on the anti-Islamic views of materialism, which he strengthened with his versatile and deep knowledge, was discussed with reference to his work "Huzûr-u Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalalet". In the last chapter , our study has been completed with general evaluations.

Keywords: Materialism, Filbeli Ahmed Hilmi, Materialism Criticism, the New Scientific and Theological Period.

TEŞEKKÜR

Yüksek lisans öğrenimim ve bu tezin hazırlanmasında süresince gösterdiği her türlü destek ve yardımdan dolayı çok değerli hocam Prof. Dr. Arif AYTEKİN'e en içten dileklerimle teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen sevgili Eşime ve Aileme teşekkürlerimi sunarım.

Aralık 2022 **Abdurrahim Emre KARABAYIR**

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

As.	: Aleyhisselâm
b.	: Bin
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviri
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
mö.	: Milattan önce
s.	: Sayfa
sav	: Sallallâhü aleyhi ve sellem
sad.	: Sadeleştiren
tah.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
v.	: Vefatı
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

1.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tevhit dini olan İslâm, Allah'ın varlığını ve birliğini hayatın merkezine koyan bir dünya tasavvuruna sahiptir. Müslüman ise hayatının merkezine Allah'ın rızasını koyarak bir hayat yaşamayı amaç edinen kimsedir. İçinde yaşadığımız dönemde ise maalesef tanrıtanımaz akımların etkisi gün geçtikçe artmaktadır. Müslümanların hayatını ve hayat tasavvurlarını derinden etkileyen materyalizm akımı da temelinde tanrıtanımaz bir yapıya sahiptir. Hayatı maddeden ibaret gören, tamamen maddi olana odaklanan manevi olanı kınayan hatta yok sayan materyalizm, müslümanların hayatına tesir etmekte ve onları olmsuz olarak etkilemektedir. Pozitivizm, sekülerizm, pragmatizim, modernizm gibi akımların etkileriyle birleşen materyalizm, müslüman halkın inancını olumsuz etkilemiş ve İslâm inancı için tehdit oluşturan bir akım haline gelmiştir. Allah'ın varlığına inanan, cennet ve cehenneme iman etmiş müslüman toplumun itikadında şüpheler oluşturacak yapıya sahip olan materyalizm, müslümanların sosyal, kültürel, ekonomik ve ahlaki alanlarda sahip oldukları İslâm kültür ve medeniyetini hedef alarak inançsız bir toplum inşa etmeyi amaçlamaktadır. Nitekim kapitalizm ve kominizm gibi akımların inşa ettikleri toplumlar maddeyi temel alan ve inançsızlığa meyletmiş toplumlardır. Halbuki İslâm'ın toplum tasavvuru adaleti, eşitliği inançla sağlayan ve maddi olanı amaç haline getirmeyen bir yapıya sahiptir. İnfak etmeyi, tasadduk etmeyi, kendisi için istediğini mü'min kardeşi için de isteyen bir ahlakla donatılmış, maddeden çok manayı önemseyen, Allah'ın rızasına kavuşmanın en büyük saadet olduğunu bilen toplumlar yetiştirmek İslâm inancının öğretilerindendir. Bu cihetten bakıldığında materyalizm, inanan toplumlar için çağımızın en büyük problemi haline gelmiştir.

İnancımıza doğrudan yahut çeşitli vasıtalarla dolaylı olarak hücum eden materyalizmi anlamak ve iddialarına cevaplar üretmek gerekmektedir. Bunu

yapabilmenin ilk adımı, materyalizmi bilmek, sonrasında da materyalizmin ilk defa toplumumuza girdiği dönemi araştırmak ve bu dönemde yapılan müsbet menfi bütün çalışmaları değerlendirmek olmalıdır. Bu bağlamda müslümanların maruz kaldıkları materyalizm illetine deva olan Yeni İlm-i Kelam dönemini incelemek ve bu dönemin temsilcilerinin materyalizm hakkındaki eleştirilerini araştırmak gerekmektedir. Filibeli Ahmed Hilmi de Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcileri içerisinde felsefe alanında yetkin ve çağının modern bilimlerini takip eden bir müslüman aydın olması hasebiyle dikkat çekmektedir. Kendisinin materyalizm eleştirisi, İslâm itikadını savunan, döneminin modern bilmiyle desteklenmiş, mantık ve akla uygun bir yapıya sahip olmasıyla bu dönemin müslümanına örneklik teşkil etmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi, İslâm inancını, kültür ve medeniyetini savunmak ve yaşatmak için üstün çabalar sarfetmiş bir aydınımızdır. Kendisi bu uğurda konferanslar düzenlemiş, yazılar kaleme almış ve yazım faaliyetleri yürütmüş, Hikmet Matbaay-i İslâmiye'sini kurmuştur. Çalışmaları siyasi görüşleri nedeniyle kesintilere maruz kalmış ve sürgün ile cezalandırılmıştır. Bu olumsuzluklara rağmen İttihad-ı İslâm siyasetini sürdürmüş ve bütün çalışmalarıyla İslâmcı bir yol izlemiştir.

Materyalizmi ilk defa tenkit edenler içerisinde Filibeli Ahmed Hilmi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi felsefeye olan ilgisi açısından kıymetli bir yere sahiptir. Yaptığı bütün çalışmalar ve kaleme aldığı eserleri müslümanın inanç dünyasını sapkın bir fikir olan materyalizmden koruma anlamında önemli bilgiler içermektedir. Sadece İslâm'ın inanç esaslarını savunmakla kalmamış, bunu yaparken döneminin bilimsel çalışmalarını kullanarak materyalizme karşı ciddi argümanlar üretmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm hakkındaki görüşleri, materyalizmin İslâm inancına yönelik saldırılarını engellemiş olması hasebiyle de kıymetlidir. Aklı ve modern bilimi kullanarak müslümanların maruz kaldıkları itikadi sorunlarını çözme yaklaşımına sahip olması, araştırılmaya değer olduğunun ispatı niteliğindedir. Bu nedenle araştırılmaya ve yeniden zikredilmeye değer olarak kabul ettiğimiz Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm eleştirisini incelemek bizim için bir görev olmuştur.

Özü itibariyle çalışmamızın amacı ve önemi, Filibeli Ahmed Hilmi'nin materyalizm eleştirilerini günümüz müslümanlarının istifadesine sunarak, onları tanrı tanımaz materyalist yaklaşımların etkilerinden korumaya vesile olmaktır.

2. Araştırmanın Sınırlandırılması

Yeni İlm-i Kelam dönemini incelerken genel hatlarıyla dönem hakkında bilgi verilmiştir. Dönemin derinlemesine incelenmesinden uzak durularak sade ve özü ifade edecek bilgiler vermek amaçlanmıştır. Tezimizin konusu olan dönemin genel hatlarıyla ifade etmek amacımıza yeterli desteği vereceği kanaatindeyiz.

Materyalizmin tanımı, konusu ve temsilcilerinin genel görüşlerini zikretmekte iktifa edilmiştir. Zira çok geniş muhteviyata sahip olan materyalizm akımını topyekün ele almak tezimizi amacından uzaklaştıracaktır. Bu nedenle materyalizmin doğuşunu ve gelişimini görmek ve anlamak maksadıyla bu akımın temsilcilerinden önde gelenlerini tarihsel olarak incelemekte fayda görmekteyiz.

Filibeli Ahmed Hilmi, materyalizm ile ilgili görüşlerini kaleme almak maksadıyla müstakil bir eser olan "Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalaleti" kitabını yazmıştır. Bu kitap Ahmed Hilmi'nin materyalizm ile ilgili bütün fikirlerinin toplandığı bir eser olması bakımından bizim de özellikle üzerinde durduğumuz bir eserdir. Tezimiz bu eser çevresinde hazırlanmıştır.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Literatür Değerlendirilmesi

Yeni İlm-i Kelam dönemini incelemek ve dönemin karakteristlik özelliklerine vâkıf olabilmek için İzmirli İsmail Hakkı'nın "Yeni İlm-i Kelam ", Filibeli Ahmed Hilmi'nin Üss-i İslâm: İslâmî Hakikatlere Dayanan Yeni Akâid İlmi", M. Sait ÖZERVARLI'nın "Kelamda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu – XX. Yüzyıl

Başı", ve Resul ÖZTÜRK'ün "Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi" eserleri incelenmiştir. Kelam tarihi için Metin YURDAGÜR'ün KelamTarihi, Murat SERDAR ve Harun IŞIK'ın "Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelam Dönemi Kelam Tarihi" ve Şerafettin GÖLCÜK ve Süleyman TOPRAK'ın "Kelam" eserleri incelenmiştir.

Materyalizm hakkında kaynak taraması yapılmış ve bulunan kaynaklar incelemeye tabi tutulmuştur. İncelememiz sonucunda Friedrich Albert Lange (1828-1875)'nin "Materyelizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi" eseri esas kabul edilerek, Louis Büchner'in "Madde ve Kuvvet, Jorge Larrain'in "Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak", Jean Paul Satre'nin "Materyalizm ve Devrim", Alfred Weber'in "Felsefe Tarihi", Gunnar Skirbekk ve Nils Gilje'in "Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi" kaynaklarından da yararlanılmıştır.

Doç. Dr. Mehmet Bulğen'nın "Osmanlı Yeni İlmi Kelamında Materyalizm Eleştirileri" adlı makalesi çerçevesinde Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcilerinin materyalizm eleştirileri incelenmiştir. Mehmet Akgün "Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri" kitabından yararlanılarak Osmanlı'ya materyalizm akımının hangi vasıtalarla tesir ettiği incelenmiştir. Filibeli Ahmed Hilmi'nin "Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalaleti" kitabı incelenmiş ve bu kitaptan hareketle tezimizin ana hattı şekillendirilmiştir. Bunun yanında Ahmed Hilmi'nin "Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabûl Etmeliyiz" adlı konferans metni ve "Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür" adlı eserlerinden de yararlanılmıştır.

Materyalizm eleştirisi konusunda; İsmail Ferid'in "İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn", İsmail Fenni Ertuğrul'un "Kitâb-ı İzâle-i Şükûk" ve "Materyalizmin İflâsı ve İslâm: Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli", Hilmi Ziya Ülken'nin "Tarihi Maddeciliğe Reddiye", Neşet Toku'nun "Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe" ve Süleyman Hayri Bolay'ın "Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi" gibi eserler kaleme alınmıştır.

Burada zikredilen çalışmalar dışında da konumuzla alakalı eserler incelenmiş ve bu kaynaklar bibliyografyada yer almıştır.

4. Tezin Sunumu

Filibeli Ahmed Hilmi, Yeni İlm-i Kelam dönemi içerisinde yaşayan bir alim olduğu için bu dönemin özellikleri birinci bölümde kısaca anlatılacaktır. Konunun daha rahat anlaşılması için dönemin şartlarının anlaşılması gerekmektedir. Bunu saglamak amacıyla Yeni İlm-i Kelam dönemini hülasa şeklinde ifade etmekte fayda görmekteyiz. Yeni İlm-i Kelam dönemi öncesi, yeniliğe duyulan ihtiyaç ve dönemin genel özellikleri burada zikredildikten sonra önemli temsilcilerinin eserleri verilecektir.

İkinci bölümde materyalizm hakkında bilgiler yer almaktadır. Materyalizmin tarihsel olarak ele alınacağı bu bölümde, ilk olarak materyalizmin ne olduğu anlatılacak akabinde de tarihteki yeri ve önemi zikredilecektir. Materyalizm ve temsilcilerinin anlatılacağı bölümde materyalizmin zaman içerisinde kimler tarafından savunulduğuna ve bu kişilerin görüşlerine yer verilecektir. Konunun rahat ele alınması için zaman odaklı bir sınıflama yapılarak, İlk Çağda Materyalizm, Orta Çağda Mateyalizm ve Yeni Çağda materyalizm başlıkları belirlenmiştir. Materyalizmin diğer çağlara nazaran güçlü olduğu Onsekiznci ve Ondokuzuncu yüzyıllar ayrıca yine bu başlıklar altında incelenecektir.

Materyalizm hakkında bilgiler verildikten sonra bu akımın Tükiye'ye nasıl ve kimler tarafından getirildiği anlatılacaktır. Konu, isimler ve yayınlar olarak incelenirken bu isimler ve çalışmaları hakkında bilgiler verilecektir. Matertalizmin Türkiye'deki temsilcilerinin hayatları ve çalışmaları ayrı alt başlıklar altında zikredilecektir.

Üçüncü bölümde ise tezimizin konusu olan Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin hayatı ve eserleri ele alınarak materyalizm hakkındaki görüşleri incelenecektir. Çok yönlü bir alim olan Ahmed Hilmi'nin çalışma hayatı, eserleri ve ilme merakının onu çağının en önemli aydınlarının arasında yer almasını sağlamasına dikkat çekilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM: YENİ İLM-İ KELAM DÖNEMİ

1.YENİ İLM-İ KELAM DÖNEMİ ÖNCESİ

Kelam ilminin ulaştığı son aşama olan Yeni İlm-i Kelam dönemine geçmeden önce bu aşamaya kadar geçirilen diğer evreleri hülasa şeklinde ifade etmekte fayda vardır. Bugün bilinen İslâmi ilimlerin hiçbiri Hz. Peygamber (sav) döneminde bütün müfredat ve kapsamlarıyla birer ilim olarak teşekkül etmemiştir. Hz. Peygamberin vefatından sonraki yıllarda; Hadis, Tefsir, Fıkıh ve Akâid gibi İslâmi ilimler ortaya çıkmıştır. Kelam ilminin teşekkülü hicri ikinci asrın başlarında Mutezile ile başlamışsa da akâid anlamında Kelam ilmi Hz. Peygamber (sav) döneminden gelen bir birikim üzerine inşa edilmiştir. Bu birikimin ilk aşaması, Hz. Peygamber (sav)'in eliyle İslâm akâidinin iman ve teslimiyetle peyder pey oluşmaya başladığı dönemdir. Bu dönem İslâm Peygamberi (as)'ın tebliğ ve irşadıyla İslâm dininin teşekkül ettiği, itikadî soruların yine kendisi tarafından izaha kavuşturulduğu ve itikadın temellerinin tesis edildiği Asr-ı Saadet dönemidir. Bu dönemde İslâm akâidi Hz. Peygamberin vahye dayalı öğretileri ve sahabelerin bu alandaki sorularına verdiği cevaplarla oluşmaya başlamıştır.[1] Hz. Peygamber (sav)'in vefatından sonra yaşanan hilafet tartışmaları, Cemel Vakası, Hakem Olayı, Sıffin Savaşı, gibi olaylar İslâm ümmetinde; kader konusunda tartışmalar, büyük günah işleyenin durumu gibi konularda farklı yorumlara ve yaklaşımlara sebebiyet vermiştir. Ayrıca bu dönemde İslâm dini Arap yarımadası dışında Mısır, Irak, İran ve Suriye gibi farklı kültür, medeniyet, dil ve dinlerin olduğu coğrafyalara da yayılmıştır. Böylece İslâm inanç sahasında yeni yaklaşımlar ve bu medeniyetlerin etkisiyle ayrı fikirler ortaya çıkmıştır. Bu durum Hariciye, Cebriye, Kaderiyye, Mürciye gibi grupların çıktığı İlk Fikri Hareketler dönemini başlatmıştır.[2]

---

[1] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid,* çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 94; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2010), 19; Metin Yurdagür, *Kelâm Tarihi,* (İstanbul: İFAV, 2018), 35; Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler,*(Konya: Tekin Kitapevi, 2012), 21.

[2] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid,* 94-96; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 20-22; Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler,* 22; Metin Yurdagür, *Kelâm Tarihi,* 40-45.

Hicri ikinci asrın başlarına gelindiğinde Kelam ilminin Mutezile ekolü elinde teşekkül ettiği görmülmektedir. Bu dönem itikadî sorunların, daha ziyade aklî ve felsefî deliller kullanılarak çözümlendiği, ilahiyat konularına yaklaşımda aklın tesirinin etkili olduğu ve Kelam ilminin doğduğu Mutezile Dönemidir.[3] Bundan iki asır sonra İmam Maturidi (v.333/944) ve İmam Eş'ari (v.324/935-36) ile önceki selef geleneğine mensup Müslümanlar tarafından benimsenen Ehl-i Sünnet Kelam anlayışı doğmuştur.[4] Gazzâlî (1058-1111), Müteahhirun Kelam devrinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Kendisi ilahiyat konularında felsefenin bir dalı olan mantık ilmini zorunlu görmüştür. Felsefeyle ilgilenmiş ve Kelam ilmine felsefeyi de dahil ederek, bununla beraber felsefenin Kelam ilmine uymayan yirmi maddesini tenkid etmiştir.[5] Böylece Ehl-i Sünnet Kelamı, ilahiyat meselelerinde Mutezile'nin akıl ve felsefe yaklaşımını olması gereken ölçüye getirerek Selef ile Mutezile arasında bir çizgi tutturmuştur. Bu yaklaşımla birlikte Kelam ilminde yeni bir dönem başlamış ve nass ile akıl arasında bir uyum yakalanmıştır. Ayrıca Yunan felsefesinin sorularına da cevaplar verilerek felsefeyle de ilgilenilmiştir.[6] Buradan da anlaşılacağı üzere Kelam uleması tarih boyunca İslâm dinini dolaylı ya da direkt olarak etkileyen her akım, düşünce, fikir ve dine karşı İslâm akâidini savunan bir reflekse sahip olmuşlar ve Kelam ilminin bu gayesini yerine getirerek İslâm dininin akâidini her daim dışarıdan veya içeriden gelen tehditlere karşı savunmuşlardır. İslâm ulemasının akâidi savunma gayesi, Modern Batı Felsefesinin başladığı zamana dek yaklaşık bin yıla yakın bir zaman dilimi içerisinde devam etmiştir.[7]

2. YENİ İLM-İ KELAM'A DUYULAN İHTİYAÇ

Avrupa'nın sahip olduğu güç ve gelişme süreci, tarihsel olarak incelendiğinde karşımıza çıkacak ilk büyük olay Haçlı Seferleridir (1095-1272). Haçlı Seferleriyle müslüman toplumlarla etkileşime giren Avrupa, böylece bilim ve teknloji alanlarında

---

[3] Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 22; Metin Yurdagür, *Kelâm Tarihi,* 175-188.
[4] Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 23; Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler,* 47.
[5] Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 27-29.
[6] Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid,* 99-100.
[7] Özervarlı, M.Sait, *Kelâm da Yenilik Arayışları,* (İstanbul: İSAM, 1998), 18.

yeni bilgilere sahip olmuştur. Bu gelişmelerin sonucunda da Avrupalılar, coğrafi keşiflerle beraber müslümanların sahip oldukları ticaret yollarına alternatif yeni rotalar keşfederek zenginleşmeye başladıkları gibi yeni dünyanın (Amerika kıtası-1492) keşfiyle burada kurdukları sömürge ve yeni ticaret kaynaklarıyla da güçlenmişlerdir. Bu gelişmeler Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketlerinin başlamasında öncü niteliğindedir. Devam eden yıllarda Avrupa'da Aydınlanma çağı yaşanmış ve birçok farklı alanda dünyayı etkileyecek yenilikler ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi (1785) Avrupa'nın maddi anlamda güçlenmesini hızlandırırken Fransız Devrimi (1789) de Avrupa'nın fikir alanında gelişimine ivme kazandırmıştır. Buna karşı İslâm devletleri bu yeni gelişmelere ayak uyduramamış ve dünya sathında sahip oldukları gücü kaybetmeye başlamışlardır. Nitekim müslüman coğrafyanın güçlü devletlerinden Osmanlı Devleti 1699 Karlofça ve 1718 Pasorofça Antlaşmalarıyla Batı karşısındaki askerî üstünlüğünü kaybetmiş ve Sanayi Devrimi ile de sahip olduğu ekonomik üstünlüğü kaybetmiştir. Bu durum İslâm toplumunun Avrupa'da yaşanan yeniklere ayak uyduramadığının ve Avrupa'nın gerisinde kalmaya başlandığının tarihsel bir ispatıdır.

Ayrıca Reform ve Rönesans hareketleri Batı medeniyetini ve felsefesini derinden etkileyen bir sürece sokmuştur. İngiliz filozof Bacon (1561-1626) ve Fransız filozof Descartes'in (1596-1650) felsefî metod hakkında yeni fikirlerinden sonra Avrupa'da yeni bir felsefe anlayışı ortaya çıkmış ve birçok yeni filozofla bu yeni modern felsefe gelişme sürecine girmiştir.[8] Bu süreç 18.yy'a gelindiğinde Sanayi Devriminin getirdiği büyük zenginlik ve güçle zirveye ulaşmıştır. Bu dönemin aydınları, eski ve yetersiz kalan Ortaçağ bilim ve felsefesini devirip yerine Modern Bilimleri ve Modern Batı Felsefesini kurmuştur. Dönemin Modern Bilimleri çok kuvvetli bir yenilik dalgası yaratarak birçok alanda gelişmelere olanak sağlamıştır. Dini değil insanı merkeze alan Modern Batı Felsefesi ise; insan, hayat ve metafizik alanlarında yeni ve sarsıcı fikirler öne süren Darwinizm, Pozitivizm, Freudizm, Pragmatizm, Komünizm ve Materyalizm gibi bir dizi akımlar silsilesi ihtiva etmektedir. Avrupada doğan ve tüm dünyayı etkisi altına almaya başlayan bu

[8] Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-Ekoller-Problemler*, 74.

fikrî cereyanlar doğal olarak İslâm toplumlarını da etkilemiştir. Müslüman dünyası ise bu duruma tepki vermekte gecikmiştir.

Bu dönemde felsefe alanında yaşanan yeniliklere ayak uyduramayan Kelamcılar, antik Yunan felsefesinde, Kindi (v.252-866), Farabi (v.339/950), İbn-i Sina (v.428/1037), Gazzâlî (v.505/1111) gibi İslâm felsefecilerinin görüşlerinde takılı kalıp, modern dünyanın yeni akımlarına gerekli cevapları verebilecek refleksi geliştirememişlerdir. Halbuki Batı'da Descartes (1596-1650), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Kant (1724-1804), Hegel (1770-1831), Charles Robert Darwin (1809-1882), Marx (1818-1883), Arthur Schopenhaur (1788-1860) ve Friedrich Nietzsche (1844-1900) gibi filozoflar dünyanın gidişatını etkileyen bir takım akımları ortaya koydukları görülmektedir. Öyle ki bu yıllarda Avrupa askeri ve ekonomik alanlarda İslâm dünyasının çok ilerisinde bir konuma yükselmiştir.[9]

Avrupa'daki gelişmelere cevap üretebilme refleksinin gerekliliği İslâm dünyasında Yeni İlm-i Kelam'ın doğmasına zemin hazırlamıştır. Yeni İlm-i Kelam döneminin oluşmasında birçok etken ve arka plan olmakla beraber en bariz ve en kuvvetli etken Osmanlı'nın son dönemidir. Osmanlı devleti 19. yy'da Avrupa'da cereyan eden ekonomik ve askeri gelişmeler karşısında modernleşme hareketi olarak Tanzimat sürecini başlatmıştır. Tanzimat Fermanı'nın (1839) ilanından Cumhuriyet'e kadar geçen süreçte sadece ekonomik ve askeri sıkıntılar yaşanmakla kalmamış, aynı zamanda fikir buhranları da yaşanmıştır. Bu sancılı süreçte Osmanlı mütefekkirleri, farklı görüşlerde olsalar da, içinde bulundukları bu sıkıntılı zaman diliminden bir çıkış arama gayesi taşımışlardır. Osmanlı'da yaygınlaşan matbaa, dergi ve gazete kullanımı Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunun içtimai hayattan fikri hayata kadar birçok alanda batıdan etkilenmesine sebep olmuştur. Batı dünyasının bilimde hızlı ilerleyişinden Osmanlı toplumu böylelikle haberdar olmuş ve bu ilerleyişten etkilenmiştir. Batıdaki bu değişim ve ilerleyiş o kadar hızlıdır ki Osmanlı devleti ve İslâm dünyası bu ilerleyişe ayak uydurmakta sıkıntılar yaşamıştır.

[9] Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 35.

Nihayetinde bin yıldır hemen hemen her alanda süren İslâm medeniyet ve kültür hâkimiyeti Batı kültür ve medeniyetinin tesiri altına girmeye başlamıştır.

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin başlatmış olduğu modernleşme yani Tanzimat süreci zirveye ulaşmış; pozitif bilimlerin büyük ilgi gördüğü, bilim anlayışı hakkında değişik yaklaşımların ortaya sürüldüğü ve geri kalmışlığın sebeplerinin araştırıldığı bir dönem olmuştur. Batı karşısında hemen hemen her alanda yaşanan geri kalmışlık durumu ciddi bir düşünce buhranına sebep olmuştur. Bu düşünce buhranlarının sıkça değindiği ve etrafında şekillendiği kavram ise 'din' olmuştur. Zira Hristiyan olan Batı üstünken Müslüman olan Doğu yeniktir. Din kavramı etrafında şekillenen: "Nasıl olur da uzun yıllar hâkim olan İslâm medeniyeti şimdilerde yabancı bir kültürün etkisiyle sarsılmaktadır?" sorusuna çeşitli cevaplar üretilmeye çalışılmıştır. Bu ve benzeri sorulara genellikle Müslümanların ataletini ifade eden cevaplar verilerek Müslüman toplumlar sorumlu tutulmuştur. Bir başka cevap arayışı ise Müslümanların İslâm dinini gerektiği şekilde yaşamadıkları ve dini bidatlerle doldurdukları için geri kaldıkları şeklindedir. Bu soruya bir diğer cevap ise Kur'an-ı Kerim'i hakkıyla anlayamadığı için İslâm toplumunun geri kaldığı görüşüdür. Bu cevaplara ek olarak; İslâm'ın özüne dönülmeli, Kur'an-ı Kerim diğer kaynaklardan ayrı incelenmeli gibi birçok farklı çözüm önerileri de sunulmuştur.[10]

İslâm dünyasında yaşanan bu durum, İslâm medeniyetinin geri kalmışlığına dair çözüm aramaktan ziyade, hâkim Batı kültürünün etkisinden kurtulmaya yönelik bir çaba olarak değerlendirilmelidir. Batı'da yaşanan bu fikir hareketleri İslâm toplumlarında özellikle gençleri derinden etkilemiştir. Bu dönemde Batı eserlerinden yapılan tercümeler İslâm dünyasında gençlerin ilgisini çekmiştir. Geri kalmışlığın çözümünün batı medeniyetinde, ilminde, teknolojisinde olduğunu düşünerek bu kötü gidişatın çözümünü aramaya çalışan Osmanlı aydınları da batıda cereyan eden bu akımlardan kendilerince tercih ettikleri akımları savunarak kendi memleketlerinde gündeme getirme çabasına girmişlerdir. Örneğin 1843'te Münif Paşa (v.1910)'nın felsefi konuşmalar içeren Fenelon, Fontenelle ve Voltaire'den tercüme ettiği

---

[10] Resul Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi,* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2018),12.

“Muhaverat-ı Hikemiyye” adlı eseri, Osmanlı toplumunun felsefeye olan ilgisini arttırmıştır.[11] Takip eden yıllarda batı felsefesine olan ilgi ve alaka artarak devam etmiştir. Özellikle, felsefe alanında Baha Tevfik (v.1914), Abdullah Cevdet (v.1932), Beşir Fuad (v.1987), Celal Nuri (v.1936) ve Kılıçzade Hakkı(v.1960) gibi isimlerin tercüme ettikleri kitaplar materyalizm, pozitivizm gibi temelinde İslâm akâidine ters bilgiler içeren kitaplardır. Baha Tevfik’in 1913 yılında çıkarmaya başladığı “Felsefe Mecmuası” adlı dergisi batı felsefî akımlarını ve özellikle materyalizmi savunan yazılar içermektedir. Bununla beraber Osmanlı’nın Avrupa’ya gönderdiği öğrencilerin birçoğunda gelişen batı hayranlığı bu iddianın en büyük destekçisi niteliğindedir.

İslâm uleması da bu durumdan itikadî olarak olumsuz etkilenmeye başlayan halkın ve özellikle gençlerin durumlarına çare aramak gereği hissetmişlerdir. Nitekim eserlerinde Şeyh Muhsin-i Fani takma adını kullanan Hüseyin Kazım Kadri (1870-1934) bu âlimlerimizden birisidir. “Hak ve Hakikat”, “Felaha Doğru, İslâmiyet’in Avrupa’ya Son Sözü”, ”Yirminci Asırda İslâmiyet” ve birçok makalelerinde yukarıda bahsettiğimiz sorunun hallini aramıştır.[12] Abdullatif Harputî (1842-1914) Kelam ilminin ihtiyaç duyduğu yenileme ve medreselerde okutulmak suretiyle yeni bir kelam inşa etme çabasıyla “Tenkîhu’l-Kelam” eserini kaleme almıştır. Kendisi Darü’l-Fünun’da Kelam dersleri okuturken İslâm dininin inanç esaslarını bidatçilere ve modern dinsiz felsefî akımlara karşı koruyan bir kitap bulamadığına, klasik Ehl-i Sünnet kitalarının da bu muhteviyata sahip olmadığına dikkat çekmiştir. Zira eldeki kitapların dönemlerinin sapkın, bidatçi fırkalarına ve Yunan felsefesine cevaplar veren kitaplar olmaları hasebiyle bugünün sıkıntılarına cevap vermekten uzak olduklarını vurgulamıştır. Bu gerekçelerle kelam ilminin yenilenmesi gerektiğine kanaat getirerek “Tenkîhu’l-Kelam fi Akaid-i Ehl-i İslâm” eserini kaleme almıştır.[13] Musa Kâzım Efendi (1858-1920) de Harputî ile aynı fikirde

[11] Murteza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiyeye Girişi,* (Ankara: Kadim Yayınları, 2018), 144.
[12] Nurettin Albayrak, “Hüseyin Kazım Kadri”, *TDV İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları,1998) 18/554-555.
[13] Abdullatif Harputî, *Tenkîhu’l-Kelam fi Akaid-i Ehl-i İslâm*, (İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327), 4-5; Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı,* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 170.

olup medreselerde okutulan kelam kitaplarının yenilenmesi gerektiğini savunmuştur.[14]

Mehmet Akif Ersoy (v.1936)'un kurucularından olduğu Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad dergilerindeki yazılar da muhteva anlamında Müslüman bir kimliğin savunuculuğunu yaparak, batı medeniyetinden etkilenen gençliğin irşadı için uğraşmışlardır. Devlet eliyle yeni bir kelam kitabı yazmakla görevlendirilen İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), "Yeni İlm-i Kelam" adlı esriyle Kelam ilmine yeni bir yol çizip modern batı felsefesinin ateist yaklaşımlarına cevap üretebilen bir mekanizma geliştirmiştir.[15] Ayrıca tezimizin konusu olan Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) de Hikmet Ceride-i İslâmiyesi'nde batı felsefesini ve İslâm akâidine aykırı görüşleri ele almış ve bu görüşleri çürütmeye çalışmıştır. Bunun yanında İsmail Fenni (v.1946) batı felsefesini eleştiren ve bu felsefenin yarattığı şüpheleri ortadan kaldırmak amacıyla "Kıtab-ı İzale-i Şukuk" ve materyalizmi eleştiren "Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali" gibi eserleriyle aynı amaca hizmet eden mütefekkirlerimizdendir.

Anlaşılacağı üzere 20.yy'a gelindiğinde müslümanlar modern Batı felsefesine ve onun getirdiği hayat anlayışına karşı geç de olsa bir tepki vermiştir. Kelam ilmi yapısı ve gayesi amacıyla bu durumda kullanılması gereken bir enstrüman niteliğindedir. Ancak Kelam ilminin bu dönemde sahip olduğu muhteva, yaşanan fikri mücadeleye dâhil olmasının önünde bir engel teşkil ediyordu. Müteahhirun dönemden 20.yy'a kadar yaklaşık 600 yıl yazılan eserler, aynı muhtevayı içeren, birbirinin kopyası niteliğinde, modern çağın gündeminden uzak olan çalışmalar sadedindedir. Hâlbuki Müteahhirun Kelam geleneğinde olan Yunan felsefesi ve Aristo mantığı artık yerini modern Batı felsefesine bırakmıştır. Kelam ilminin zaman içinde gelişen bu duruma adapte olamadığını, çağın dışında kaldığını anlayan bazı alimlerimiz buna dikkat çekmiş ve Kelam yönteminde yeniliğe ihtiyaç olduğunu idrak etmişlerdir. Abdullatif Harputi (1852-1916), Filibeli Ahmet Hilmi ve İzmirli İsmail Hakkı gibi alimlerimiz bu yeni Kelam döneminin temsilcilerindendir. Osmanlı

[14]ŞeyhülÎslâm Musa Kâzım Efendi, *Külliyât: Dini, İctimaî Makaleler,* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336); Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı*,170.
[15] Şaban Ali Düzgün (ed.), Kelam El Kitabı,169.

dışında ise Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Muhammed Abduh (1849-1905), Cemalüddin Afgani (1839-1897), Şibli Nu'mani (1857-1924), Muhammed İkbal (1876-938) gibi isimler de bu yeni dönemin inşasında yer almışlardır.[16]

Kelam ilmi özü itibariyle İslâm inanç esaslarını zamanın anlayış ve kavrayış değerlerine göre gayri Müslimlere izah ve Müslümanları da irşad etme görevine sahip olup gelişen dünyaya ayak uydurmak, zamanın getirdiği anlayış, bilim, teknoloji gibi yenikleri takip etmek zorunda olan bir ilimdir.[17] Bu bakımdan Kelam ilmi diğer bazı ilahiyat ilimlerine nazaran sürekli kendini yenileyen bir ilim olmak durumundadır. Bu özelliği sebebiyle sürekli güncellenmesi gereken Kelam ilmi, savunduğu konular itibariyle bir değişikliğe uğramaz aksine aynı ilke ve esasları yani İslâm akâidini savunmaktadır. Dolayısıyla sadece savunma yöntem veya teknikleri anlamında değişiklikler yapmaktadır. Özetle Kelam ilminin mesâili (konuları) değişmez ancak vesâili (kullandığı ispat yolları ve araçları, argüman) değişir. Aynı meseleleri izah anlamında çağın getirdiklerinden mahrum, tekrara düşmüş, özgün olmayan bir Kelam düşünülemez. Yeni İlm-i Kelam dönemine duyulan ihtiyaç da aslında tam bu noktada izah edilebilir. Zira zaman akıp gittikçe insanlar yeni buluşlar, yeni fikirler ve felsefeler üretmektedir. Dolayısıyla İslâm inancını savunma sahasında sürekli kendini güncelleyen bir Kelam anlayışına ihtiyaç vardır. Bu konuya dikkat çeken İzmirli İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelam adlı eserinde: *"İlmi Kelam mebâdisi ve vesâili ihtiyacı asra göre değişir. Hasım başkalaştıkça, muannit değiştikçe ilmi Kelamın suret-i müdafaası başkalaşır. Ancak İlm-i Kelamın maksadı asla değişmez."*[18] sözlerine yer vermiştir.

Kelam ilmi mesâili itibariyle Kur'anî bir ilim, vesâili itibariyle de beşeri bir ilimdir. Zira İslâm'ın inanç esaslarını izah metodu ve muhtevası zamanla değişmeli, zamana ayak uydurmalıdır. Hayat devam ettiği müddetçe dünyada insanlar yeni fikirler, görüşler üretmeye devam edecektir. Bunlar içerisinde İslâm inanç esaslarını tehdit eder nitelikte olan akımlara cevap vermek yine Kelam ilmiyle meşgul

[16] Özervarlı, M.Sait, *Kelâm da Yenilik Arayışları,* 86-114.
[17] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, haz. Melikşah SEZEN, (İstanbul:Çizgi Kitapevi, 2022), 68-69.
[18] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, 30.

alimlerin işi olacaktır. Şu halde Kelam ilmi, insan izahına dayalı ve zaman içerisinde vesâilinde değişiklikler olması tabii olan bir ilimdir.

Bu durum sadece Kelam ilmi için geçerli bir mesele değildir. Örneğin değişen dünyaya ayak uyduramayan Osmanlı'da yeni bir anayasa ve hukuk çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca binaen yapılan birçok çalışma olmuştur. Bu çalışmalardan biri olan ve Osmanlı'nın hukuk alanında gelişmesine katkı sağlayan Mecelle'nin 39. Maddesinde yer alan:*"Ezmanın tegayyürüyle ahkâm'ın Tegayyürü inkâr olumanaz."*[19] ifadesinde yenilğe duyulan ihtiyaç ve bu durumun tabii oluşu vurgulamaktadır. Zamanın ve şartların değişmesiyle ahkâm da değişir ifadesi, ilimlerde yenilenme ve güncel kalmanın gerekliliğini ve doğallığını ifade etmektedir.

3. YENİ İLM-İ KELAM DÖNEMİ ÖZELLİKLERİ

1. Kelam İlmine Yeni Bir Tarif ve Gaye Getirildi

Kelam ilminin geleneksel kaynaklarımızda birçok farklı isim ve tarifi bulunmaktadır. İslâm tarihi boyunca Kelam ilmine; İmam-ı Azam (v.150/767) tarafından *Fıkhı Ekber*, İmam Eş'ari tarafından *Usulü'd-Din*, İmam Maturidi tarafından *Tevhid* isimleri verilmiştir. Bu isimlerin yanında *es-Sünne, el-İman, el-İ'tikâd, es-Sıfat,* el-*Akâid, Tevhid ve Sıfatlar İlmi, İstidlal ve Nazar İlmi* ve nihayet günümüzde *Kelam* olarak anılmaktadır. Tarifinin ise genel olarak konusuna ve gayesine göre iki farklı bağlamda yapıldığı görülmektedir. Kelam ilminin gayesine göre en bilinen tanımları şöyledir; Seyyid Şerif el-Cürcani (v.816/1431):"*Kesin delillerin getirilmesi ve şüphelerin kaldırılmasıyla dini akidelerin ispatı"*[20]*,* Saadettin

[19] Ali Hikmet Berki, *Acıklamalı Mecelle,* (İstanbul: Hikmet Yatınları,1982), 22.
[20] es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani, *Tarifat*, çev. Arif ERKAN, (İstanbul, Bahar Yayınları, 1997), Kelâm Maddesi, 189.

el-Taftazani (v.792/1390): *"dini akideleri kesin olarak bilmektir."*[21] Seyyid Şerif el-Cürcani'ye göre konusu bakımından Kelam ilmi şöyle tarif edilmiştir:*"İlm-i Kelam, Allah'ın zâtından, sıfatlarından, mebde' ve meâd (başlangıç ve sonuç, yaratılış ve ahiret) itibariyle yaratılmışların (mümkünâtın, masnûâtın) hallerinden İslâm kanunu üzere bahseden bir ilimdir.*[22] İbn-i Haldun (v.808/1406) Kelam ilmini: "*Aklî delilllere istinaden imanî akideleri savunmayı ve itikadî konularda selefçe ve ehl-i sünnet tarafından tutulan yollardan sapan bid'atçıları reddetmeyi tazammun eden bir ilimdir."*[23] diyerek tarif etmiştir.

Yeni İlm-i Kelam döneminde Kelam ilminin tarifi genişlemiş ve yeni özellikler kazanmıştır. Mehmet Salih Geçit: "Yeni İlm-i Kelam Hareketinin Kelam İlmine Kazandırdığı Yenilikler" adlı makalesinde Yeni İlm-i Kelam tarifleri şöyle yer almaktadır:

a. Bekir Topaloğlu:"Kelam, İslâm dinin iman esaslarını ve davranışlarla ilgili temel ilkelerini naslardan hareketle belirleyen, onları nasların bütünlüğü çerçevesinde temellendirip akli yöntemlerle destekleyen ve karşı fikirleri eleştirip cevaplandıran bir bilim dalıdır."

b. Cağfer Karadaş: "Kelam, nasları dayanak kılarak, ortaya çıkan problemlere cevap bulma, İslâm itikadının akli temellerini kurma ve dışarıdan gelen veya gelme ihtimali bulunan tehdit ve tehlikelere karşı fikri savunma mekanizması oluşturma ameliyesidir."

c. Muhittin Mert:"Kelam, insanın Allah'ı merkeze alarak Allah'ı ve varlıkla ilişkisini evrenin bir parçası olan kendini, fizik ve metafizik boyutlarıyla da varlığı kavrama çalışmasından ibaret bir ilim dalıdır."

d. Hasan Hanefi: "Kelamİlmi, günümüzün tehdit unsurlarıyla geçmişe ait gelenek arasındaki düalitenin ve tahrip unsuru olan zorlukların aşılmasında ümmetin vicdanına asrın ruhuyla eşlik eden bir ilimdir."[24]

---

[21] Saadettin el-Taftazani, *Makâsıdu'l-Kelâm fî 'Akâidi'l-İslâm*, çev. İrfan EYİBİL, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi, 1264, 2019), 91; Emrullah Yüksel, *Sistematik Kelâm* , (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 15.

[22] es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani, *Tarifat,* 189; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 46.

[23] İbn-i Haldun, *Mukaddime,* tah. Abdullah Muhammed ed-Derviş, (Dımeşk: Dar Yaerib, 2004), 205; İbn-i Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman ULUDAĞ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 820.

[24] Mehmet Salih Geçit, "Yeni İlm-i Kelâm Hareketinin Kelâm İlmine Kazandırdığı Yenilikler", *Hikmet Yurdu Dergisi*, 9/18, (Temmuz-Aralık 2016), 122-124.

Yukarıda Yeni İlm-i Kelam tanımlarına baktığımız zaman Kelam ilminin konularının genişleyerek yeni bir kimlik kazanıp çağın gereklerine uygun bir şekil aldığını, bunun yanında tanımların kısa ve öz olduğunu görmekteyiz. İlk döneme ait tanımlarda kişinin İslâm akidesiyle ilgili meselelerde bilgi edinmesi ve şüphelerden uzak olması amaçlanırken, Yeni İlm-i Kelam tariflerinde bu husus daha da genişletilerek, iman esaslarını kuvvetlendirmek ve dışarıdan gelecek her türlü itikadî problemlerin giderilmesi noktasında eklemeler yapılmıştır. İlk tanımlarda zikredilen esaslar bu yeni dönemde de muhafaza edilmiş ve gerekli görülen eklemelerle geliştirilmiştir. Yeni İlm-i Kelam tanımlarına baktığımızda modern batı felsefesinin insan merkeziyetçiliğinin eleştirildiğini, kabul edilmediğini görmekteyiz. Zira İslâm inancında hayatın merkezinde insan değil yaratıcı yani Allah (cc) vardır. Modern batı felsefesinin hemen her akımında gördüğümüz insan ve madde merkezli düşünceler Yeni İlm-i Kelam tanımlarında yer bulamamıştır.

Yukarıdaki Kelam tanımlarının kısa öz olması ve Yeni İlm-i Kelam tanımlarının daha muhtevalı olması Kelam ilminin yaşayan ve kendini geliştiren bir ilim olduğunun bir göstergesidir. Zira İslâm dini kıyamete kadar var olacak bir din olması hasebiyle her çağ ve zamanda kendini çağın gereklerine adapte etme özelliğine sahiptir. İslâm'ın inanç esaslarını savunan bir ilim olan Kelam ilmi de hayatın içinde ve güncel kalmalıdır. Yeni İlm-i Kelam tanımlarında bu özellik görülmektedir. Bununla beraber Kelam ilminin yeni tanımlarıyla, İslâm inanç esaslarına yönelik her türlü saldırıya karşı gerek metot gerekse içerik açısından savunma mekanizması geliştirilmiştir. Böylece sadece içinde bulunduğumuz zaman dilimi içerisinde cereyan eden saldırılar değil, gelecekte de olabilecek muhtemel fikri saldırılara da cevap verme özelliği Kelam ilmine kazandırılmıştır. Bu saydıklarımızla Kelam ilmi yeniden tarif edilmiş ve gayesi güncellenerek çağın gerekliliklerine uygun hale getirilmiştir.

2. Kur'an-ı Kerim'e Vurgu Yapılmıştır

İslâm dinin temel kaynağı olan Kur'an-ı Kerim bütün ilahiyat ilimlerinde önemli olduğu gibi İslâm inanç esaslarını konu edinen Kelam ilmi için de çok önemli bir yere sahiptir. İnanç esaslarının tamamının izahı, savunulması ve anlatılması konusunda Kur'an-ı Kerim, Kelam ilminin ilk kaynağıdır. Bu bağlamda Kur'an'ı kapsayıcı bir anlayışla iyi anlamak ve günümüz itikadî problemlerine bu metotla yaklaşmak Yeni İlm-i Kelam döneminin en belirgin özellikleri içindedir. Bu özellik sayesinde İslâm dininde olmayan fakat insanların dine soktuğu hurafelerden ve bidatlerden kurtulmanın da en verimli yolu böylece sağlanmış denebilir.

Bu dönemde Kur'an-ı Kerim'i tek temel kaynak olarak gören farklı görüşler de varlık göstermişlerdir. Hindistanlı Seyyid Ahmed Han, İslâm dünyasının geri kalmasının sebebini Kur'an'dan uzaklaşıp dini hurafelerle doldurmaya bağlamaktadır. Ona göre Kur'an'a dönülmeli ve din hurafelerden arındırılmalıdır. Bununla beraber hadislerin tekrar ele alınıp sahihlikleri yeniden incelenmelidir. Bu fikrinde ileri giden Seyyid Han, en sonunda hadisleri toptan inkâr boyutuna gelmiştir.[25] Bu yaklaşım da pek tabi İslâm dinin özüne dönme çabasından uzağa evirilmiş ve hadis inkârcılığına dönüşmüştür. İslâm dininin peygamberi Hz. Muhammed (sav)'in hadislerini inkâr, dinin özünü anlamaktan çok uzak olmakla beraber İslâm inanç esaslarıyla çelişen bir noktadır. Dini tebliğ ile mükellef olan peygamberin hükümlerini yok saymak dinin hükümlerini yok saymaya eşdeğerdir. Haddini aşan görüşler bir kenara bırakıldığında Yeni İlm-i Kelam döneminde Kur'an-ı Kerim temel kaynak olarak görülmüş ve itikadı izah için sahih hadislere de başvurmak suretiyle din hurafelerden arındırılmaya çalışılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan, evrenle alakalı ayetlere dikkat çekilmiş ve bu ayetlerin modern pozitif ilimlerle tezat teşkil etmediği aksine paralellik arz ettiği

[25] Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi*, 20; Bkz. Christian W. Troll , Sayyıd Ahmad Han (1817-1898) and the Nıneteenth-Centory Renewal of Ilm al-Kelam, çev. Şaban Ali Düzgün, *İslâmî Araştırmalar,* 1995, cilt: VIII, sayı:1, 35-64.

vurgulanmıştır. Doğayla, yaratılışla ve hayatla hâsılı evrenle ilgili ayetlerin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu ayetlerin ancak böyle bir yaklaşımla tam manasıyla anlaşılacağı izah edilmiştir.[26]

3. Birey ve Toplumu Öne Çıkarmıştır

Yeni İlm-i Kelam döneminin bir diğer özelliği de insan ve toplumun ön plana çıkarılmış olmasıdır. Zira insan yaratılanların en şereflisidir. Avrupa'daki madde veya menfaat merkezli felsefi akımlara nazaran bu yaklaşım, insanı merkeze almaktan ziyade ön plana çıkarmak suretiyle bir metot ve yöntem geliştirmiştir. Evvela insanların yaşama haklarının İslâm dini tarafından korunduğu, insanların arasında bir ayrımcılığın olmadığı aksine insanların eşit olduğu ve diğer dinlere mensup olanların da dinlerini yaşama haklarının İslâm dini tarafından güvenceye alındığı vurgulanmıştır. Kadın, erkek, çocuk ayırt edilmeksizin insanın hak ettiği saygıyı görmesi, bütün evrensel haklarının ve özgürlüklerinin kabul edilmesi ve mucibince davranılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bununla beraber din, dil, ırk, sosyal konum gözetmeksizin insanların eşit olduğuna dikkat çekilmiştir. Toplumlar da insanlardan teşekkül eden bir olgudur. Dolayısıyla insan kıymetli ise toplum da kıymetlidir anlayışı vurgulanmıştır.[27]

4. Mezhep Ayrımı Gözetilmemiştir

Yeni İlm-i Kelam döneminin bir diğer özelliği ise mezhepler üstü bir yaklaşıma sahip olmasıdır. Mezhepler arası bir ayrım gözetilmemekle beraber, Müslümanların birlik ve beraberliğine değinilmiştir. İçinde yaşadığımız döneme de bakacak olursak Müslümanların muhtaç olduğu belki de en önemli şey ittihad-ı İslâmdır. Bu durum, çağın gerektirdiği bir zaruret iken Müslümanları bir de itikadî sahada bölmek belki de İslâm'a ve Müslümanlara yapılacak çok büyük bir yıkıma

---

[26] Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi*, 21.
[27] Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi*, 23.

sebep olacaktır. Yeni İlm-i Kelam'ın özelliklerinden biri de yukarıda bahsettiğimiz gibi çağın gerekliliğine ayak uydurmasıdır. Bu zaviyeden bakıldığında da mezhep ayrımı yapmama bu dönem için ayrı bir önem arz etmektedir. Bu konuda Hüseyin Kazım Kadri, İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı *Yeni İlm-i Kelam* kitabını Sebilü'r-Reşad dergisindeki yazısıyla eleştirmiş ve İslâm âlemi içinde bir tefrikaya yol açacak bir durum olacağına işaret etmişti.[28] Buna cevaben İzmirli İsmail Hakkı aynı dergide şöyle cevap vermiştir: "*Görülür ki, cedeliyyat-ı Kelamiyye, münakaşat-ı lafziyye atılmış, batını ilhaddan ibaret olan "Batıniyye" taifesinden başka fırkalar hakkında asla ta'n (kınama) vuku bulmamıştır. Öyle ümid ederim ki, kitabımızı mütalaa ettikten sonra fikr-i alileri hayliden hayliye ta'dil olunacaktır. Asıl mesail-i Kelamdan bahseden ikinci ve üçüncü kitaplarda da yabancılar harim-i İslâm'a asla alınmamıştır.*" [29] Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Yeni İlm-i Kelam döneminde ümmeti tefrikaya sokacak herhangi bir mezhep ayrımı gözetilmemiş aksine birleştirici bir üslupla mezhep üstü bir tavır sergilenmiştir.

Bir başka örnekte ise; Osmanlı şeyhülislâmlarından Mûsâ Kazım (v.1920)'ın Sırat-ı Müstakim dergisinin 52, 53 ve 54. sayılarında Eşref Edip Fergan (v.1971)'a verdiği röportajda konuyla alakalı şu ifadeler geçmektedir: "*... İşte bu hal tefrikaya sebep olmuştur. Kuvvet, yani İslâm'ın kuvveti dağılmıştır. Esef edilecek bir husustur. İyi bir şey değildir. Allah bize birliği emrettiği halde kendi kendimize ihtilaflar çıkarmışız, kendi kendimizi dağıtmışız. Birbirimizi hasım görmemeliyiz. Bir mezhep, diğer mezhep sahibini kesinlikle düşman saymamalıdır. Sayarsak işte ne hale geldik! Bu ihtiyacı anlamalıyız, yani bu ihtiyacı bilmeliyiz ki aramızdaki bu ihtilafları gidermeye çalışalım. Mesela besmele hakkında Hanefi, Şafiyi küfre nispet etmez. Çünkü ikisinin de delilleri kuvvetlidir. Her iki taife, diğerini mazur görür. Sonra bir Şiî mezhebi var. Şiîlerle Sünniler arasındaki husumet, adeta düşmanlık derecesine varmıştır. Belki daha da şiddetlidir. Bu, iyi bir şey değildir. Hele bugün, bu husumeti kaldırmalı. Bugün bütün İslâmların birleşmesi lazım gelir. Katiyen ve tamamıyla*

[28] Şeyh Muhsin Fani ez-Zahiri, *Sebilü'r-Reşad,* 21/532-533, 1923, 92-93.
[29] Adnan Bülent Baloğlu, *Sebilürreşad Dergisinde "Yeni İlm-i Kelâm " Tartışmaları*, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu, (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 279-280.

böyledir. Çünkü bu birliği oluşturamazsak kesinlikle bilmeliyiz ki, daha bir asır geçmeden Avrupalılar bizi yok edecek, bütün Müslümanlar mahvolacaktır…”[30]

5. Halkın İtikidî Sorunlarına Çözümler Sunulmuştur

İslâm'ın ilk dönemlerinde ashâb şüphe ettiği meselelerde Hz.Peygamber (sav)'e gelerek ona danışmışlardır. Hz. Peygamber (sav)'in vefatından sonra ümmetin sorularına alimler tarafından cevap niteliğinde eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerle ümmetin itikadî problemlerine çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Daha sonra Kelam ilmi teşekkül etmiş ve bu dönemde ortaya çıkan itikadî meseleler yine İslâm alimlerince cevaplandırılmış, İslâm akidesi böylelikle korunmuştur. Yeni İlm-i Kelam dönemine gelindiğinde yine İslâm akidesini sarsacak bir takım modern felsefi akımlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde de önceki dönemlerde olduğu gibi ümmetin irşâdı için bu saldırılara cevap niteliğinde eserler geç de olsa kaleme alınmıştır. Böylece halkın itikadî problemleri, şüpheleri ortadan kaldırılmıştır.

Buradan da anlaşılacağı üzere Kelam, halkın problemlerini çözen, İslâm'ı tehdit eden her türlü iç ve dış saldırıları bertaraf eden bir amaca sahiptir. Bu amaç gereği her zaman ve mekanda İslâm dinine ve akâidine yapılan hücumları karşılamak yine bu ilimden ve bu ilimle ilgilenen Kelamcılardan beklemek gayet doğal bir durumdur. Dolayısıyla Kelam ilmi hayatın içinde ve hayatla bir bütün teşkil etmektedir. Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcileri de Kelam ilminin bu gayesi gereği içinde bulundukları toplumun itikad bahsinde ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli çalışmalar, kitaplar ve makaleler kaleme almışlardır. Bu dönemde halkı etkileyen darwinizm, pozitivizm, freudizm, pragmatizm, komünizm ve materyalizm gibi akımlara İslâm itikadınca cevaplar verilmiştir. Burada amaç halkın itikadını ve İslâm dinini hedef alan bu akımların olumsuz etkilerinden halkı muhafaza etmek ve bu akımlardan etkilenenleri de kurtarmaktır.

---

[30] Musa Kâzım. "Kütüb-i Kelâmiyenin İhtiyaca-ı Asra Göre Islah ve Telifi, Beynel Müslimin Mezahib-i Muhtelifenin Tevhidi, Medreselerde Tedrisâtın Islahı", (Görüşmeci: Eşref Edip, Görüşme, Transkripsiyonu), Sıra-ı Müstakim 52 (17 Şaban 1327 / 20 Ağustos 1325), 403-406.

6. Modern Batı Felsefsine Cevaplar Verilmiştir

Yeni İlm-i Kelam dönemini müteahhirun Kelam döneminden ayıran en önemli özelliği Yunan felsefesinin yerini modern Batı felsefesinin almasıdır. Kelam ilminin felsefeyle tanışması 830 yılında Abbasi halifesi Me'mun (v.833) tarafından Bağdat'ta kurulan Beytü'l-Hikme'de gerçekleşmiştir. Burada yapılan felsefe tercümeleri ile İslâm dünyası antik Yunan felsefesiyle tanışmıştır.[31] Modern Batı felsefesiyle Kelam ilişkisi de Yeni İlm-i Kelam döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde müteahhirun Kelam metodunda bulunan Yunan felsefesi yerini Batı felsefesine bırakmıştır. Yazılan eserlerle Batı felsefesinin savları ve İslâm akidesine aykırı görüşler çürütülmüştür.

Darwinizm, Pozitivizm, Panteizm ve Materyalizm bu dönemde eleştirilen falsefî akımlardır. Abdullatif Harputî, İzmirli İsmail Hakkı, Musa Kâzım Efendi, Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Ömer Nasuhi Bilmen ve Filibeli Ahmed Hilmi gibi isimler bu akımların İslâm'a aykırı akımlar olduklarını ifade ederek, bu akımların iddialarını çürütmek için çeşitli çalışmalar yapmışlardır.[32]

4. YENİ İLM-İ KELAM DÖNEMİ TEMSİLCİLERİ

İslâm dünyasının Batı karşısında hâkimiyetini kaybetmesi ve batının gücünün altında kalmasıyla yaşanan İslâm inancını anlama ve yeniden yorumlama çabası, Müslüman coğrafyada alimler tarafından önemsenmiştir. Bu alimler mevcut durumu kavrayarak çeşitli çözümler üretmiş ve bu çözümlerini de eserlerinde beyan etmişleridir. Bu dönemde Müslüman beldelerde İslâm inancına yöneltilen her türlü tehditlere karşılık verilip İslâm inancı savunulmaya çalışılmıştır. Bununla beraber birçok yaklaşım ve metot önerileri gündeme gelmiştir. Osmanlı, Yeni İlm-i Kelam hareketi alanında çokça çalışmaların yapıldığı bir coğrafya olmuştur. Bu alanda bazı

[31]Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 6/88-90.
[32] Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı,* 170-178.

alimlerimiz klasik Kelam usulünü benimserken bazıları klasik ve modern usulleri birleştirmiş bazıları da modern usulü benimseyerek eserler kaleme almışlardır.[33] Ülkemizde Yeni İlm-i Kelam alanında eserler kaleme alan ciddi çalışmalar vardır. Abdullatif Harputi, Filibeli Ahmed Hilmi, İzmirli İsmail Hakkı gibi bir çok alimlerimiz bu alanda çalışmalar yapmışlardır.

Yeni İlm-i Kelam dönemi önde gelen temsilcileri ve Kelam alanındaki önemli bazı çalışmaları:

Sırrı Paşa (1844-1895): Şerh-i Akāid Tercümesi (Rusçuk 1292)**,** Rü'yetullah'a Dâir Risâle (Rusçuk 1293), Nakdü'l-Kelam fî akāidi'l-İslâm (İstanbul 1302, 1310, 1324) , er-Rûh (İstanbul 1303, 1305), Ârâü'l-milel (İstanbul 1303), Nûrü'l-hüdâ li-men'istehdâ (Diyarbekir 1310)[34]

Manastırlı İsmail Hakkı (1846-1912): Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye (Beyyinât-ı Ahmediyye) (İstanbul 1307-1308, 1329), Metâlib-i İrfâniyye ve Îzâhât-ı Nûniyye (İstanbul 1312), Mevâidü'l-in'âm fî akâidi'l-İslâm (İstanbul 1314), Telhîsü'l-Kelam fî berâhîni akâidi'l-İslâm (İstanbul 1324), Şerhu's-sadr bi-fezâili leyleti'l-kadr (İstanbul 1325), Hak ve Hakîkat (İstanbul 1329)[35]

Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914): Târîh-i İslâm (I-II, İstanbul 1326-1327), İlm-i Ahvâl-i Rûh (İstanbul 1327), Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür (İstanbul 1327), Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa: Müslümanlara Rehber-i Siyâset (İstanbul 1327, Şeyh Mihridîn Arûsî takma adıyla), Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz?: Dârülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans (İstanbul 1329) (Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma adıyla yeniden yayımlanmıştır (İstanbul 1963)), Beşeriyetin Fahr-i

---

[33] Eserlerin sistematik bir tasnif örneği için ayrıca bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş,* 44-46.
[34] Öztürk, *Yeni İlm-i Kelâm Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi,*34-35; Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* , (İstanbul: TDV Yayınları,2009),37/127-129.
[35] Arif Aytekin, "Manastırlı İsmail Hakkı ve Mevâidü'l-in'âm fî akāidi'l-İslâm Adlı Eseri", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, 2,* (Eylül 2018), 7-31; Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* , (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/563-564.

Ebedîsi Nebîmizi Bilelim (İstanbul 1331), Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti (İstanbul 1332), Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid (İstanbul 1332), Müslümanlar Dinleyiniz (İstanbul 1326) [36]

Abdüllatif Harputi (1842-1916): Tenkîhu'l-Kelam fî akâid-i ehli'l-İslâm (İstanbul 1327, 1330), Tekmile-i Tenkîhu'l-Kelam (İstanbul 1330), İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasındaki Zâhirî Hilâfın Tevcîh ve Tevfîki Hakkında Risâle, Târîh-i İlm-i Kelam (İstanbul 1332).[37]

Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi (1858-1920): İslâm'da Cihad (İstanbul 1333), Zevrâ ve Havrâ (İstanbul 1335), Külliyyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım (İstanbul 1336), el-Fetâvâ el-Kâzımiyye fî ıslâhi'l-fetâvâ et-Türkiyye, Tahkîk-i Vahdet-i Vücûda Dâir Bir Risâlenin Tercümesi.[38]

Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934): Hikmet Dersleri (İstanbul 1328), Felsefe Dersleri (İstanbul 1333), İslâmda Davâ-yı Kavmiyyet (İstanbul 1332)[39]

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942): Hak Dini Kur'an Dili (İlk baskı İstanbul 1935-1938), Hz. Muhammed'in Dini İslâm, Metâlib ve Mezâhib (İstanbul 1341)[40]

İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946): Lugatçe-i Felsefe (İstanbul 1341), Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli (İstanbul 1928), Kitâb-ı İzâle-i Şükûk (İstanbul

---

36 Abdullah Uçman, "Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, , (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424-425
37 Metin Yurdagür, "Abdüllatif Harputi", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları,1997), 16/235-237.
38 Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", (2016), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 31, 221-222, TDV Yayınları, İstanbul.
39 İsmail Fütfi Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", (1991), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 4, 375-376, TDV Yayınları, İstanbul.
40 Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", (1995), *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 11, 57-62, TDV Yayınları, İstanbul.

1928), Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddîn-i Arabî (İstanbul 1928), Küçük Kitapta Büyük Mevzular (İstanbul 1934), Hakikat Nurları (İstanbul 1949, 1979)[41]

İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946): Muhassalü'l-Kelam ve'l-hikme (İstanbul 1336), Mülahhas İlm-i Tevhîd (İstanbul 1338), Yeni İlm-i Kelam (I-II, İstanbul 1339-1343), el-Cevâbü's-sedîd fî beyâni dîni't-tevhîd (Ankara 1339), Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkat (İstanbul 1341), Dürzî Mezhebi (İstanbul 1926), Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîî, el-Furkān beyne't-tevfîk ve'l-hızlân, Risâletü't-teselsül, Risâletü'l-hudûs, Medhal-i İlm-i Kelam, Muhtasar Felsefe-i Ûlâ (İstanbul 1329), Felsefe Dersleri (İstanbul 1330), Felsefe-hikmet (İstanbul 1333), İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese (Ankara 1952).[42]

Mehmet Şemsettin Yaltkaya (1880-1947): Kelam Tarihi (İstanbul 1340/1924), İlâhiyat (İstanbul 1932), İbn Seb'în-el-Kelam ale'l-Mesâili's-Sıkıliyye-Correspondance Philosophique avec l'Empereur Frédéric II de Hohenstaufen (Arapça metnin tahkiki: Ş. Yaltkaya, Fr. takdim ve özet: H. Corbin, Paris 1941), Risâletü Taz'îfi'l-mezbah-La Duplication de l'Autel-Platon et le Problème de Délos (Ş. Yaltkaya; Fr. giriş ve tercüme A. Adıvar - H. Corbin, Paris 1940)[43]

Ömer Ferid Kam (1864-1944): Dinî Felsefî Musâhabeler (İstanbul 1329), Vahdet-i Vücûd (İstanbul 1331), Mebâdî-i Felsefeden İlm-i Ahlâk. Emile Boirac'tan notlar ilâvesiyle yaptığı çeviridir (Ankara 1339-1341), İlm-i Mâbade't-tabia. Bu eser de Emile Boirac'tan tercüme edilmiştir (İstanbul 1943).[44]

---

[41] Süleyman Hayri Bolay "İsmail Fenni Ertuğrul", (2001), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 23, 98-100, TDV Yayınları, İstanbul.
[42] Ali Birinci, "İzmirli İsmail Hakkı", (2001), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 23, 533-535, TDV Yayınları, İstanbul.
[43] İsmail Kara, "Mehmet Şerefettin Yaltkaya", (2013), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 43, 308-310, TDV Yayınları, İstanbul.
[44] Süleyman Hayri Bolay "Ömer Ferit Kam", (2001), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 24, 271-273, TDV Yayınları, İstanbul.

Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949): el-Akâidü'l-Hayriyye fî tahrîri mezhebi'l-fırkati'n-nâciye ve hüm Ehlü's-sünne ve'l-cemaa ve'r-red alâ muhâlifihim (Kahire 1334; Kahire), Akâid-i Hayriye Tercümesi (İstanbul 1921, 1924, 1925)[45]

Arapkirli Hüseyin Avni (1864-1954): İlm-i Kelam Dersleri (İstanbul 1331)[46]

Mustafa Sabri Efendi (1869-1954): Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyyesi (İstanbul 1335; nşr. Sibel Dericioğlu, İstanbul 1998), Dinî Müceddidler yahut Türkiye İçin Necat ve Itilâ Yollarında Bir Rehber (İstanbul 1341, 1969, 1987, 1994), en-Nekîr alâ münkiri'n-ni'me mined-dîn ve'l-hilâfe ve'l-Ümme (Beyrut 1924), Mevkıfü'l-beşer tahte sultâni'l-kader (Kahire 1352), el-Kavlü'l-fasl beyne'l-lezîne yüminûne bi'l-gayb ve'llezîne lâ yüminûn (Kahire 1361, 1407/1986), Mevkıfü'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem (I-IV, Kahire 1369; Beyrut 1981), İslâm'da İmâmet-i Kübrâ (Yarın gazetesindeki yazılarından derleme), Kavlî fi'l-mer'e ve mukârenetüh bi-akvâli mukallideti'l-garb (el-Feth dergisinden derleme makaleleri) (Beyrut 1410/1990)[47]

Yusuf Ziya Yörükân (1887-1954): İslâm Akâid Sisteminde Gelişmeler (Neşir Ankara 2001; İstanbul 2006), İslâm Akâidine Dair Eski Metinler I, Din Dersleri: İman ve İbadet (İstanbul 1926), İslâm Dini (İstanbul 1927), Dinimiz (İstanbul 1929) ayrıca Murat Memiş, Yusuf Ziya Yörükân'ın Kelam Alanındaki Çalışmaları (1999, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adılya yüksek lisans çalışması yapmıştır.[48]

---

[45] Remzi Ateşyürek,'' Mehmed Vehbi Efendi'', (2003), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 28, 540-541, TDV Yayınları, Ankara.
[46] Metin Yurdagür, ''Arapkirli Hüseyin Avni'', (1991), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 3, 329-331, TDV Yayınları, İstanbul.
[47] Yusuf Şevki Yavuz, '' Mustafa Sabri Efendi'', (2006), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 31, 350-353, TDV Yayınları, İstanbul.
[48] Türkan Yörükan, "Yusuf Ziya Yörükân'', (2013), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 43, 568-570, TDV Yayınları, İstanbul.

Mehmet Şemsettin Günaltay (1883-1961): Hurâfattan Hakîkata (İstanbul 1332), Mâzîden Âtiye (İstanbul 1339), Zulmetten Nûra (İstanbul 1341), Felsefe-i Ûlâ (İstanbul 1339-1341, 1994).[49]

Hasan Basri Çantay (1887-1964): Fıkh-ı Ekber (Ankara 1954)[50]

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971): Muvazzah İlm-i Kelam (İstanbul 1955), Mülehhas İlm-i Tevhid Akâid-i İslâmiye (İstanbul 1962, 1973).[51]

Muhammed b. Muhammed b. Tâvît et-Tancî (1918-1974): Kelam Dersleri (Bekir Topaloğlu Ktp., nr. 184), İslâm Mezhepleri Tarihi (Bekir Topaloğlu Ktp., nr. 184), Belâgat-ı Kur'âniyye (Bekir Topaloğlu Ktp., nr. 1412, 1413)bunların yanında Fuzûlî'nin Matlau'l-itikâd fî marifeti'l-mebde ve'l-meâd eserini ve Kâdî İyâz'ın el-İlâm bi-hudûdi kavâidi'l-İslâm eserine giriş kısımları ekleyerek neşretmiştir.[52]

Ali Arslan Aydın (1926-2009): el-Ba's ve'l-hulûd beyne'l-mütekellimûn ve felâsife (İstanbul 1998), İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelam) (İlk baskısı Ankara 1964), İslâm'da İman ve Esasları (Ankara 1969), Yehova Şahitlerinin İç Yüzü (Ankara 1973, 1982), İslâm Hristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi (Ankara 1984), Müslümanın Âmentüsü ve Peygamberimiz (Ankara 1976).[53]

Bekir Topaloğlu (1932-2016): İslâm'da Kadın (İstanbul 1965, 1992, 18. bs.), İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı -İsbât-ı Vâcib (Ankara 1971, 2012, 11. bs.), Kelam İlmi: Giriş (İstanbul 1981, 2013), İslâm'da İnanç

---

[49] Kamil Şahin, ''Mehmet Şemsettin Günaltay'', (1996), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 14, 286-288, TDV Yayınları, İstanbul

[50] Emin Işık, ''Hasan Basri Çantay'', (1993), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 8, 218-219, TDV Yayınları, İstanbul.

[51] Rahmi Yaran, ''Ömer Nasuhi Bilmen '', (1992), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 6, 162-163, TDV Yayınları, İstanbul.

[52] Bekir Topaloğlu, ''Tancî, Muhammed'',(2010), *TDV İslâm Ansiklopedisi,* 39, 562-564, TDV Yayınları, İstanbul.

[53] Metin Yurdagür, "Ali Arslan Aydın", (2016) *TDV İslâm Ansiklopedisi,* Ek-1, 145-146, TDV Yayınları, İstanbul.

Esasları (İstanbul 1998), Yusuf Şevki Yavuz ve İlyas Çelebi ile birlikte), Allah İnancı (İstanbul 2006).[54]

[54] İlyas Çelebi, (2016), ‘’Bekir Topaloğlu’’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, EK-2, 610-613, TDV Yayınları, İstanbul.

İKİNCİ BÖLÜM: MATERYALİZM

1. MATERYALİZM VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Materyalizm (Almanca; Materialismus, Fransıza; Matérialisme ve İngilizce; Materialism, Arapça; المادية (el-Maddiye), Maddiyyûn.), latince 'madde' anlamına gelen *'materia'* kelimesinden türetilmiştir. Materyalizm en kısa tanımı, herşeyin maddeden ibaret olduğunu ileri süren veya herşeyi madde ile izaha çalışan bir görüştür. Bu felsefi görüşü savunanlara ise materyalist denir. Daha kapsamlı bir tarifle Materyalizm: "*ontolojide maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke ve cevher olarak kabul eden, ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eden yahut inkâr eden felsefi akımdır"*.[55] Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere Materyalizm, varlık veya gerçeklik hakkında bir görüş olup; varlığı veya gerçekliği sadece maddeden ibaret gören ve tek gerçekliğin somut veriler olduğunu kabul eden bir fikirdir. Materyalizme göre somut olan ve duyularla algılanabilen her şey vardır ve gerçektir. Soyut ve duyularla algılanması mümkün olmayan metafizik veya doğa ötesi hiçbir şey var değildir. En genel anlamıyla materyalizm duyular yoluyla kavranan her şeyin maddeden ibaret olduğunu ve madde harici duyular ötesi bir alanın mesela ruhsal âlemin var olmadığını ileri sürmektedir. Fikir, duygu ve düşünce ise maddeye bağlı veya maddenin bir yansıması yahut görünümü olarak kabul edilmektedir. İnsan zihni birtakım maddi süreçlerle şekillenen kimyasal ve elektriksel bir yapıya sahiptir. Yani zihin oldukça karmaşık ve doğaüstü görünmesine rağmen aslında beyinde cereyan eden bu kimyasal ve/veya elektiriksel tepkimelerle ortaya çıkan bir üründür. Dolayısıyla fikir, düşünce hatta duygular dahi bu maddi süreçle var olduklarına göre onlar da maddeden ibarettir. Bununla beraber materyalistler ruhu da insan zihninin bir boyutu olarak görürler.[56]

---

[55] Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Atlas Kitap, 2018), 167.
[56] Mehmet Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* (Ankara: Elis Yayınları,2014), 15-16.

Materyalizm varlığı sadece maddeden ibaret kabul etmiş ve bu bakımdan idealizm, rasyonalizm ve spiritüalizm karşıtı bir görüş olmuştur. Materyalizme göre var olan ve gerçek olan sadece maddedir. Ayrıca materyalist düşünceye göre Tanrı, cennet, cehennem ve melek gibi soyut kavramların da bir gerçekliği yoktur. Bu bakımdan materyalist düşüncenin dine karşı bir tutum içerisinde olduğu aşikârdır. Dolayısıyla materyalizm özünde ateizmi barındıran bir felsefi akımdır.

1.1. İlk Çağda Materyalizm

İnsanlar en eski çağlardan günümüze kadar içinde yaşadıkları dünyayı anlamaya ve kavramaya çalışmışlardır. Hayatın, varlığın ve evrenin mahiyetini anlamaya çalışan insanoğlunun bu çabası daha ilk çağlarda karşımıza çıkmaktadır. İlk çağ filozofları evrenin sırlarını sorgulamaya çalışmışlardır. Materyalizm düşüncesi bu sorgulamalardan biridir. Bu bağlamda Materyalizmin tarihi antik Yunan'a kadar uzanmaktadır. Her ne kadar bu düşünce eski Hint ve Çin felsefelerinde bulunsa da en kapsamlı şekliyle Antik Yunan'da varlığını göstermektedir. Sokrates öncesi büyük filozoflarından kabul edilen Demokritos (mö. 460-360) bugün anladığımız atoma benzer bir kavram hakkında fikirlere sahiptir. Demokritos elinde gelişmiş bir teknoloji olmamasına rağmen var olan her şeyin küçük parçacıklardan oluştuğunu söylemektedir. Ona göre canlı ve cansız her şey bu küçük madde parçacıklarından meydana gelmektedir. Aslında ilk çağ filozoflarına kadar dayanan ve her şeyin özünü bulmaya çalışan bir arayış çabası vardır. Bu çaba her şeyin ana maddesi, varlığın kendisinden meydana geldiği şey veya ana unsurun (Arche – Töz) ne olduğu arayışından ibarettir. Bu madde Thales (mö. 624-546)'e göre su, Anaximenes (mö. 585-528)'e göre hava, Anaximendros (mö. 610-547)'a göre de Apeirondur. Nitekim bu arayış günümüze kadar devam edegelmiştir. Ancak Demokritos'u diğer filozoflardan ayıran en büyük özelliği bugünküne yakın bir atom fikrinden bahsediyor olmasıdır. Varlığın tamamen ufak madde parçacıklarından (atom) oluştuğunu ileri süren Demokritos materyalizmin fikir babası, kurucusu

olarak kabul edilmektedir. Ona göre evren maddeden ibarettir. Madde ise parçalanmaz, sayısız, ezeli ve ebedi atomlardan meydana gelmektedir.[57]

Demokritos, Trakya kıyılarında gelişmekte olan zengin şehir Abdera'da dünyaya gelmiştir. Babasının varlıklı biri olmasından ötürü iyi bir eğitim aldığı söylenmektedir. Babasından kalan mirası kısa sürede çıktığı büyük seyahatlerde tükettiği bilinmektedir. Yaptığı başarılı hava tahminleri sayesinde ünlü ve tekrar varlıklı biri olmuştur. Demokritos'un hayatıyla ilgili çok farklı bilgiler, hikâyeler bulunmaktadır. Bunlar incelendiğinde ortaya çıkan şey Demokritos'un araştırma ve bilgiye verdiği önemdir. Nitekim kendisine ait olduğu düşünülen eserleri bile başlı başına onun bu durumunun kanıtıdır; "Mutluluk Üzerine", "Ölümden Sonraki Hayat Üzerine", "Dünya Düzeni ve Düşüncenin Kuralları Üzerine", "Ritim ve Harmoni Üzerine", "Şiir Üzerine", "Tarım Üzerine", "Matematik Üzerine", "Doğru Dil ve Anlaşılmaz Kelimeler Üzerine", "Uyumlu ve Uyumsuz Edebiyat Üzerine"[58]. Bu eserlerdeki çeşitliliğe bakarak Demokritos'un ilgi yelpazesinin gayet geniş olduğu anlaşılmaktadır. Bu yelpazenin içerisine giren bir diğer ilgi alanıysa arhce (töz) arayışıdır. Demokritos kendinden önce bu alanda söylenen sözlere muhalif bir tutum sahibidir. Ona göre bir tek töz vardır o da bölünemeyecek kadar küçük zerrelerdir. Bu zerreler boşluk/yokluk içerisinde mekaniksel hareketlerle bir araya gelerek veya ayrılarak 'şeyleri' oluşturmaktadırlar. Demokritos'a göre bu boşluk yahut yokluk varlığın oluşabilmesi için zorunludur. Zira zerreler bu boşluklar içinde hareket eder ve bir araya gelmeleri bir şeyin oluşmasını ve ayrılmaları ise bir şeyin yok olmasını ifade etmektedir. Farklı boyutlara ve özelliklere sahip bu zerreler içerisinde birbirlerine eklenmek, birbirlerini çekmek veya itmek suretiyle bir hareket mevcuttur. Bu hareketler sayesinde varlık âleminde eşya varolur veya çözümlenmeye girer ve yok olur. Demokritos bu sürecin doğal olarak işlediğini ve dışarıdan bir müdahalenin olamayacağını savunmaktadır. Yani Tanrı veya akıl bu yok oluş veya

---

[57] Gunnar Skirbekk – Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi,* çev. Emrah Akbaş – Şule Mutlu (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013) 34-36; Frederick Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,* çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016) 27.
[58] Skirbekk – Gilje, *Felsefe Tarihi,* 34.

oluşma süreçlerini kontrol edemez.[59] Söz konusu bu zerrecikler çeşitli geometrik şekillerden ibarettirler ve ruh, en ince, en düzgün zerreciklerden meydana gelmektedir.[60]

Demokritos'a göre hareket esnasındaki atomlar adeta bir kasırga içindedirler ve bu sayede büyüklük ve şekillerine göre birleşip ayrılırlar. Böylece atomlar, sahip oldukları şekillere göre özellikler kazanırlar. Örneğin geometrik olarak düzgün olmayan iğneli ve çengelli atomlar ekşi ve acı olurken düzgün ve güzel şekilli atomlar duyulara hoş gelen cisimleri oluştururlar. Bunula beraber büyük ve ağır olan atomlar aşağı çökerler ve buradaki maddeleri oluştururlar. Küçük ve hafif olan atomlar ise havayı ve gökyüzünü oluştururlar. Ruhu oluşturan atomlar ise en ince, en düzgün ve en hareketli atomlardır. Bu atomlar his sahibi değillerdir ancak birleşerek büyük bir hacim aldıklarında hissetme özelliğine sahip olurlar. Bütün vücuda yayılmış olan bu ruh atomları, özellikle duyuların oluştuğu yerlerde yani duyu organlarımızda toplanmışlardır. Örneğin düşüncenin oluştuğu beyinde veya duyguların oluştuğu kalpte bu atomlar yoğun olarak bulunmaktadırlar. Duyum ve algı bütün cisimlerden çıkan bir cereyanın duyu organları tarafından algılanması ve sonrasında beyne ulaşması ile ifade edilir. Böylece beyin de eşyanın fikrine sahip olmuş olur.[61] Bu idda ile Demokritos algı, duyum, duygu ve hisleri de madde çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır.

Demokritos'un metafizik hakkındaki görüşlerini sıralayan Friederich Albert Lange (1828-1875) bu sıralamasını şu şekilde yapmaktadır:

1. Hiçten hiçbir şey çıkmaz. Var olan hiçbir şey yok edilemez. Her değişme, parçaların birleşme ve ayrılmasından başka bir şey değildir.
2. Hiçbir şey rastlantıyla meydana gelmez. Her şeyin bir nedeni ve zorunluluğu vardır.
3. Atomlar ve boşluktan başka bir şey yoktur. Geri kalan her şey sadece varsayımdır.

---

[59] Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname* XXX/1, (Nisan 2016), 395; Skirbekk – Gilje, *Felsefe Tarihi*, 34-36.
[60] Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, (Ankara: Atlas Yayınları,2018), 30.
[61] Albert Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998) 36-37.

4. Atomlar sonsuz sayıdadırlar. Ve biçimleri de sonsuz bir çeşitlilik gösterir. Kocaman uzay içinde başlangıçtan beri düşerlerken, onların en büyükleri, en küçüklerine çarpar. Bundan doğan sapma hareketleri ve çevrintiler evrenin meydana gelişinin başlangıcını oluşturur. Böylece daha sonra yeniden yokluğa gitmek üzere aynı zamanda veya birbiri ardından sayısız dünyalar meydana gelir.
5. Şeylerin birbirinden farklılığı, atomların sayı, büyüklük, biçim ve düzenlenişlerinin farklılığından ileri gelir. Atomlar, niteliksel olarak birbirlerinden farklı değildirler. Onların 'iç durumları' yoktur. Atomlar birbirleri üzerine ancak çarpma veya basınçla etkide bulunabilirler.
6. Ruh ince, düz, yuvarlak ve ateş atomlarına benzer atomlardan yapılmıştır. Bu atomlar, en hareketli atomlardır ve onların bütün bedene nüfuz eden hareketlerinden yaşam olayları doğar.[62]

İlk çağda materyalist simalardan bahsedecek olursak Empedokles (mö. 494-434), Demokritos ve Demokritos'un hocası Leukippos gibi filozoflar bu simalar arasındadır. Epikuros (mö. 341-270) ve Lucretius (mö. 95-55) da Demokritos'un atom fikrini kabul eden filozoflardandır.

Roma imparatorluğunda bir şair, filozof ve şövalye olan Titus Lucretius Carus (mö. 95-55) dönemin materyalist düşünürlerinden biridir. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Lucretius, Epikuros'un fikirlerinden etkilenmiştir. Bu fikirlerine "Şeylerin Doğası (De Rerum Natura)" adlı şiirinde yer vermiştir. Bu şiiriyle Epikuros'un öğretisini ortaya koyma anlamında büyük bir önem taşımaktadır. Altı kısımdan oluşan bu şiirin kısımları ve konuları şu şekildedir:

1. Kısım: Atomun mahiyeti hakkında bilgiler verilip içinde din olmayan bir kainat tasavvuru yapılmıştır.
2. Kısım: Atomculuğa dayanan bir ruh anlayışı ifade edilip hislerin atomların etkisiyle oluştuğu ifade edilmektedir.
3. Kısım: Ruhun ölümsüzlüğü fikri tenkit edilmektedir. Ölümden korkup bir metafizik anlayış üretmenin faydasız olduğu ifade edilimektedir.
4. Kısım: En kuvvetli insan hislerinin dahi maddeden ibaret olduğu ifade edilmektedir.
5. Kısım: Toplumsal kurumların gelişmesine işaret edilip bu gelişmenin amaçsallığı ifade edilmektedir.

---

[62] Frederick Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016) 30-38.

6. Kısım: Bazı tabiat olaylarından ve hastalıklardan bahsedilmektedir.[63]

Lucretius'un şeylerin doğası adlı bu şiirinden atomlarla alakalı kısmı burada zikretmekte fayda vardır:

Elbet bir amaç güderek almadılar bu düzeni,
Sağduyularını kullanarak atomlar, ne de
Tek tek devinimlerine belli bir koş koydular.
Ama o sonsuz boşlukta binlercesi
Hiç durmamacasına koşuşturduklarından, binlercesi
Değişikliğe uğradıklarından çarpışmalar sonucu,
Her devinimi, bağlantıyı denedikten sonradır ki
Şu özel kalıba dökülmüşlerdir, dünyamızı yaratan.
Yaradılışına uygun çark kurulduktan sonra
Yıllar yılı süregelmiştir dünyamız.
Bu çarkın soncudur geri kalan her şey,
Irmaklar susamış denizi tazeler kaynaklardan.
Güneş ışığıyla döllenen toprak yeniler ürününü,
Ve doğan hayvanlar tutkuyla beslenirler ondan,
Esirin kaygan alevleri korur dirimini.[64]

Yukarıdaki dizelerde Lucretius öncelikle atomların varlığını ifade etmiş ve sonrasında erekliliği çürüten bir yaklaşım sergilemiştir. Evrende olan her şeyin bir sebebinin olması gerekmediğini hatta olmadığını söylemektedir. Atom hakkındaki görüşlerini dillendirmeye devam ederek atomların boşlukta olduklarını ve binlercesinin devinimleriyle şeylerin oluşmaya başladığını ve sonrasında bu atomların, içinde yaşadığımız dünya oluşana değin çarpışmaya devam ettiklerini iddia etmiştir. Oluşan bu dünya da yine aynı atom hareketleriyle varlığını sürdürmektedir. Böylece atom ve madde hakkındaki görüşlerini şiirsel bir dille ifade etmiş ve bu şiirsellik belki de bu görüşlerini yaymada ona yardımcı olmuştur.

---

[63] Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Geştalt Sosyolojisi Bakımından Eski Roma'daki Ahlaki ve Hukuki Fikirlerin Tahlili", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakultesi Mecmuası*, 10/1-2, 245-46.
[64] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 125-26.

1.2. Orta Çağda Materyalizm

Ortaçağ dönemine gelindiğinde materyalizm fikrinin tam manasıyla savunucularının bulunmadığını söyleyebiliriz. Zira skolastik düşüncenin hâkim olduğu bir dönemde Tanrı fikrine karşı çıkan bir felsefî görüşün yaşaması veya dillendirilmesi mümkün değildir. Bunun yanı sıra Skolastik felsefe bu çağda İslâm felsefecileri sayesinde Batı'ya kazandırılan Aristoteles'in madde ve form hakkındaki görüşleri temelinde şekillenmiştir.[65] Bu görüşler sayesinde Avrupa'nın madde hakkındaki görüşleri teşekkül etmiştir. Böylelikle felsefî alanda da materyalist düşüncenin karşısında duran bir yaklaşım hâkimdir. Avrupa'da bilim ve felsefe kilise tarafından şekillendiği için bu dönemde kiliseye ve öğretilerine karşı hiçbir adım atılmamıştır. Bilhassa temelinde ateizm olan materyalist bir düşüncenin bu dönemde kilise karşısında ayakta kalması mümkün değildir. Bununla beraber materyalist düşünce ortaçağda duraklama dönemine girmiş ve yeni bir düşünce veya felsefe üretememiştir. Bunun yanı sıra Reform ve Rönesans hareketlerine zemin hazırlayıp gelecekte aydınlanma çağının hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Böylelikle ilerleyen yıllarda yeniden doğuşunun temellerini atmıştır.

Ortaçağda bastırılmış olmasına rağmen kendini muhafaza eden materyalist düşüncenin Avrupa ve İslâm toplumlarında varlığına devam ettiğini görebiliriz. Bu dönemde müstakil bir şekilde varlık gösteremeyen materyalizm bir yaklaşım tarzı olarak, görüşleri savunmada veya ispatta bir araç olarak kullanılmıştır. Genellikle doğa bilimlerine yaklaşım tarzlarından biri olmakla beraber ispat yani deney alanında bir materyalist anlayışın şekillenmeye başladığını görebiliriz. Nitekim yeniçağda pozitif bilimin ilerlemesinde bu deneyci yaklaşım büyük bir rol oynamıştır.

İslâm toplumunda müstakil materyalist bir akım olmamakla beraber madde ile ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Bazı mürtet fırkalar maddeyi esas alan bir yaklaşım içerisinde görünseler dahi elle tutulur bir materyalist fikir ortaya

[65] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 165 – 186.

koyamamışlardır. Daha çok iddialarını desteklemek için bir araç olarak madde ve madde hakkındaki görüşlerini ileri sürmüşlerdir. Buna karşılık İslâm toplumunda bu fikirler tutunamamamıştır. Bunda da İslâm dinin dünya ve hayat hakkında tasavvurunun çok net ve anlaşılır olması etkili olmuştur.

Avrupa'da ise skolastik düşünce hâkimiyetinin neticesinde din (kilise) ve bilim iç içe geçmiş birleştirilmiş mecralar olarak kabul edilmiştir. Bu kabul ediş bilimin ilerleyişinin önünde adeta bir duvar gibi durmaktadır. Nitekim ileride yaşanacak olan reform hareketleri sonucu modern bilimlerin kilseden ayrılıp gelişmesi bu iddiamızı destekler niteliktedir. Kilisenin etkisi sadece bilim üzerinde bir hâkimiyet kurmamış aynı zamanda sanat da bu hâkimiyetten payına düşeni alımıştır. Avrupa'da sadece bilim kilisenin etkisi altında kalmamış aynı zamanda sanatta kilisenin kontrolünü üzerinde hissetmiştir. Bunun bir sonucu olarak da Rönesans hareketi doğmuştur.

Her ne kadar bu dönmede materyalist bir simanın olmadığını söylesek de doğa hakkında materyalist ve pozitif bir yaklaşıma sahip olan Nicolas d'Autrecourt (1299-1369) adında bir teolog ve felsefeciden bahsedebiliriz. Nicolas, doğa olaylarını açıklarken atomu esas alan bir yaklaşım gösterir. Ona göre; doğa olayları, birbiriyle birleşen ve ayrılan atomların hareketlerinden başka bir şey değildir. Böylelikle doğa olaylarının izahını materyalist bir tarzda yapmaya çalışmıştır. Bununla beraber Aristotales ve İbn-i Rüşt'ü bir kenara koymak ve doğrudan doğruya şeylerin kendilerini incelemek gerektiğini de söylemiştir. Bu söylemleriyle dönemin hâkim anlayışı olan skolastik düşüncenin Aristo'yu temel alan mantık yaklaşımına da karşı çıkmıştır. Nicolas doğa olaylarını incelerken Aristo etkisinden uzak, olanı olduğu gibi inceleme taraftarıdır. Hem atomculuk fikrini savunmuş hem de deneye işaret etmiştir. Olayları anlamaya çalışırken bizzat o olayların kendisine bakılması gerektiğini bu bakışın da deneysel ve atomculuk ekseninde olması gerektiğini savunmuştur.[66] Ona göre olaylarda veya şeylerin tabiiatında dikkat edilmesi gereken

[66] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 195.

yön nasıllığıdır. Tamamen gerçekçi bir yaklaşımla inceleme yapılmalı ve sonuca bu incelemelerden toplanan verilerle ulaşılmalıdır.

Nicolas'ın görüşleri bunlarla da sınırlı değildir. Atomcu yaklaşımını geliştirmiş ve din ile ilgili bazı söylemlere de girişmiştir. Nitekim Sorbonne'a üç maddelik bir tez sunmuştur. Bu tezde yer alan maddeler dönemin skolastik anlayışına ters ve din adamlarını kızdıracak niteliktedir. Sunduğu maddeler şunlardır:

1- Eğer Stageiralı (Aristo)'yı ve yorumcularını bir kenara bırakıp doğayı incelemeye koyulsaydık, kolayca ve çabucak kesin bir bilime ulaşabilecektik.
2- Tanrı'yı en yüksek bir varlık olarak pekâlâ düşünürüz, ama böyle bir varlığın var olup olmadığını bilemeyiz.
3- Evren sonsuz ve ezelidir. Çünkü yokluktan varlığa bir geçiş düşünülemez.[67]

Buradan da anlaşılacağı üzere Nicolas hem dinin öğretilerini hem de kilise hâkimiyetinde olan bilim anlayışını temelden sarsacak iddialara sahiptir. Evrenle alakalı bilgilere ilişkin Aristotales ve ibn Rüşd gibi ortaçağ otoritelerinin görüşerlerini kesinlik veya zorunluluk olmadıklarını ifade ederek bu otoritelere olan inancı sarsmak istemiştir. Böylelikle evreni anlamaya çalışmada neden-sonuç ilkesiyle hareket edilmesi gerektiği savını ileri sürmüş ve yeni bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra yine Aristotalesçi öğreti yerine ondan daha iyi bulduğu Antik Yunan'ın atomcu düşüncesini ve erken dönem Mu'tezile atomculuğunun etkilerini taşıyan yeni bir öğreti inşa etmek çabasında olmuştur. Ancak bu çabaları 1347 yılında Paris Üniversitesi topluluğu önünde bu fikirlerinden vazgeçirilmesiyle son bulmuştur.[68] Anlaşılan Nicolas'ın düşüncesi dönemin skolastik hâkimiyeti tarafından tehlikeli görülmüş ve bu fikirlerinden vazgeçmesi için kendisine baskı yapılmıştır. Nitekim bu baskıya dayanamayan Nicolas görüşlerinden vazgeçmiş ve bu görüşlerinin yer aldığı eserlerini Paris üniversitesinde yapılan bu toplantıda yakmıştır.

Avrupa'da durum böyleyken İslâm beldelerinde materyalist fikirlere karşı Kur'an-ı Kerim'in öğretileri karşılık vermiştir. Dönemin Kelamcıları ve İslâm

---

[67] Weber, *Felsefe Tarihi,* 179.

[68] Hasan Aydın, "Nicolas d'Autrecourt'ta Apaçıklık ve Nedensellik Sorunu", *Felsefe Dünyası Dergisi,* 70, (Nisan 2019), 100-101.

filozofları, Maturidî (853/944), Eş'arî (873-74/935-36), Gazzalî (1058/1111), el-Kindî (ms. 801-873), Farabî (871-72/950-51) gibi âlimlerin ve devletin siyaseten takibiyle bu fikir İslâm coğrafyalarında tutunamamıştır.[69] Buna rağmen özünde materyalist bir anlayışa sahip olan Dehriyye ekolünden bahsedilebilir.

Dehriyye, alemin ezeli olduğunu ve bir yaratıcısının bulunmadığını savunan bir ekoldür. Zamanın ezeli ve ebedi olduğunu ve bir yaratıcının bulunmadığını savundukları için bu ekole "zaman" anlamına gelen "Dehr" den nisbetle Dehriyyun denilmiştir. Bununla beraber birçok ateist ve mülhit ekoller de dehriyyun ismi altında incelenmiştir. Bu görüşün savunucuları sadece duyular yoluyla kazanılan bilgileri kabul ederler. Buna karşın Allah, ahiret ve ruh gibi metafizik kavramları kabul etmezler. İmam Maturidî Kitabu't-Tevhid adlı eserinde Dehriyyun hakkında şu bilgiyi vermektedir: *"... Tabiatı oluşturan temel maddenin öncesizliği üzerine ittifak ettikleri, oluşumun öncesizliği ve sonradanlığı hakkında ise fikir ayrılığına düştükleri bilinmektedir. Onların mezhebinin özü bundan ibarettir."*[70] Burada geçen tabiatı oluşturan temel madde ifadesi ve onun ezeli ve ebedi oluşu fikri materyalizmin madde anlayışıyla paralellik göstermektedir. Hiç süphesiz bu fikir Dehriyyun ekolüne antik Yunan felsefesinden geçmektedir. Dehriyyun mezhebinin en önemli savunucularından biri İbnu'r-Ravendî (???/913-14)'dir. Şehristanî (1076/1153) "el-Milel" adlı eserinde bu ekolün görüşlerine yer vermektedir. Ona göre bu ekolün fikirleri şöyledir: *"Hayatı dünya hayatından ibaret gören bu ekol, varlık verenin tabiat yok edenin ise dehr yani zaman olduğunu ileri sürmektedir. Burada zikredilen 'tabiat' birleşip dağılmak suretiyle hayatı ve ölümü oluşturan güç iken 'dehr' de oluş ve bozuluşu sağlayan güçtür."*[71]

Burada belirtilen tabiat ve zaman güçlerinin eylemleri Demokritos'un atom eylemlerine benzemektedir. Bu cihetle dehriyyun mezhebinin âlem tasavvuru materyalist bir temel taşımaktadır. Dehriyyun ekolü Allah ve ahiret inançlarını da

---

[69] Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,* 31.
[70] Bekir Topaloğlu, *Kitabu't-Tevhid Açıklamalı Tercüme,* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 224.
[71] Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* 30-31; Hayrani Altınışık, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayımları, 1994) 9/107-109.

inkâr ederek zamanla ateist bir zemine oturmuştur. Yukarıda isimlerini verdiğimiz şahsiyetler gibi dönemin önde gelen âlimleri tarafından bu görüş tenkit edilmiş ve nihayetinde dehriyyun ekolü İslâm düşünce hayatında barınamadan yok olmuştur.

Bunun yanı sıra atomculuk fikri Mu'tezile tarafından savunulmuştur. Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (449-50/?), bölünemeyecek kadar küçük cevher olarak isimlendirdiği atomu İslâm düşence dünyasına sokmuş ve bu materyalist fikri teizmle bağdaştırmıştır. Ona göre *"Tanrı'nın cismi, atom olabilecek şekilde eksiltebileceğini ve birleşmeyi izole edebileceğini söylüyor. Atomun uzamı yoktur, ama kendisini başkalarının yanına katma veya başkalarından ayrılma kabiliyetine sahiptir. Bunun yanı sıra atom, hareket ve sükûnet ve de muhtelif durumlar (akvān) alabilir, ve ayrıca münferid olma ve altı kendisine denk şeyle temas etme imkânına sahiptir. Tanrı'nın kudretiyle görünür ve algılanır olabilirler. Renk, tat, koku, hayat, kudret ve bilgi ona değil cisme aittir."*[72] Huzeyl el-Allaf'ın atom hakkındaki bu yorumu materyalist bir düşüncenin islah edilerek teizme kazandırlması olarak görülmekle beraber bu düşüncenin kabul edilmesi beraberinde bir taviz veya çelişki doğurmuştur. Herşeyi madde ile izaha çalışmak bilgi, irade, bilinç, düşünce ve hayat gibi bir maddeye bağlı olmadan var olamayan arazları izah etmeyi imkansız kılmaktadır. Nitekim bu materyalist yaklaşım Gazzâlî sonrası dönemde etkisini kaybetmiştir. Gazzâlî'nin "Tehâfütü'l-felâsife" adlı eserinde maddî olmayan cevher[73] fikrini sunması müteahhirûn kelamcıları tarafından kabul görmüş ve Huzeyl el-Allaf'ın atom (madde) görüşü etkisini kaybetmiştir.[74] Nitekim Gazzâlî sonrası temsilcilerinden Fahreddin er-Râzî (v.606/1210), Gazzâlî ile aynı görüşte olup

---

[72] Otto Pretzl, "Erken Dönem İslâm'ın Atom Öğretisi", Almanca'dan çev. Bilal Kır, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, XIII/I (2015), 561-575.

[73] Gazzâlî, Ruh ve bedenden oluşan insan tasavvurunu benimsemiştir. Bu tasavvurda ruh asıl olarak kabul edilmiş beden ise ruhun aleti olarak görmüştür: *"Ruhların; iyilikleri, sadakaları farkettiklerine, münker ve nekirin suâlini anladıklarına ve diğer husüsları farkettiklerine dair rivâyetler de vârid olmuştur. Bunların hepsi ruhların bekâsına delâlet eder. Evet bu, ayrıca öldükten sonra dirilmeye, ondan sonra da neşre delâlet eder ki bu, bedenlerin yeniden dirilmesidir. Beden; ister ilk bedenin maddesinden (meydana gelmiş) olsun, ister başkasından veya yeniden yaratılmış olan maddeden (meydana gelmiş olsun) hangi (tür) beden olursa olsun, (dirilme) rühun bedene geri döndürülmesiyle mümkün olur. Çünkü o, rühuyla o'dur, bedeniyle değil. Bedenin cüzleri; küçüklükten büyüyünceye kadar şişmanlıyarak veya zayıflayarak aldığı gıda ile değişir."* Gazzâlî, *Tehâfüt el-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Dr. Bekir Karlığa, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 205.

[74] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 399.

insanın maddi ve rûhânî olmak üzere iki cevherden müteşekkil olduğunu söylemiştir.[75]

1.3. Yeni Çağda Materyalizm

Yeniçağ gelindiğinde kilise güdümündeki skolastik düşünce hâkimiyetinin Reform ve Rönesans hareketleriyle sarsılmaya başladığı görülmektedir. Bu dönemde Batı'da, temel ve klasik kabul edilen kitaplar tekrar akılcı bir yaklaşımla incelenmeye başlanmış ve modern bir yaklaşım tarzı benimsenmeye çalışılmıştır. Pozitif bilimlerin doğuşuyla materyalist görüşler geri gelmiş ve Batı'da pozitif bilimlerin önü açılmıştır.

Bu dönemde fikir hürriyeti ve bilimsel araştırmalarda din temelinden kurtulma mücadelesi materyalist düşünürlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Kilise baskısının ve etkisinin azalması pozitif bilmlerin gelişmesini ve farklı görüşlerin varlık göstermesine sebep olmuştur. Nitekim skolastik bilim anlayışı yerini pozitif bilimi anlayışına bırakmıştır. Materyalist düşünürler bu dönemde fikirlerini ifade etme ve savunma imkanına böylelikle kavuşmuşlardır. Giordono Bruno (1548-1600), Pierre Gassendi (1592-1655) ve Thomas Hobbes (1588-1679) bu dönemin önde gelen materyalist simalarındandır.

Yeniçağda materyalist düşüncenin temsilcilerinden biri Giordono Bruno'dur. Skolastik düşüncenin yerini pozitif bilimlerin almaya başladığı bu dönemde Kopernik (1473-1543) ve Pythagorasçı geleneğe sahip bir teolog ve filozoftur. En çok Yunan filozofu Lucretius'tan etkilenmiştir. Epikür'ün görüşlerinden biri olan sonsuz dünyalar fikrini Kopernik'in sistemiyle birleştirmiştir. Böylece gökyüzünde görünen her yıldızın birer güneş olduğunu ve tıpkı dünyanın güneşin uydusu, ayın da dünyanın uydusu olduğu gibi bu yıldızların da uydularının olduğunu söylemiştir. Evrenin sınırlı olduğu fikrini alt üst eden bu görüş, kendi dönemi için en az dünyanın

[75] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 399.

güneş etrafında döndüğünü söylemek kadar önemli bir ifadedir. Ayrıca sınırsız dünyalar olduğunun bir iddiasıdır. Bunlara ek olarak Bruno maddeyi kasılma ve gevşeme hareketleriyle adeta doğum yapan bir kadının çocuğunu dışarı itmesine benzetmektedir. Madde, girdiği çeşitli formlara veya hallere bu şekilde sahip olmaktadır. Yani madde maddeyi doğurarak çoğalmaktadır. Böylece evren tasavvurunun temeline maddeyi koymuş ve maddeyi her şeyin özü olarak niteleyerek materyalizmden etkilenmiştir. Ancak geliştirdiği bu sistemin içerisine panteist yaklaşımları katmasıyla tam bir materyalizm savunuculuğu yaptığı söylenemez. Bruno'nun sahip olduğu bu fikirler birçok çevre tarafından riskli hatta sapkın olarak kabul edilmiştir. Bunun için Bruno kendini güvenceye almak maksadıyla sırasıyla; Cenevre, Paris, İngiltere ve Almanya'ya yolculuk etmiş ve buralarda kalmıştır. Nitekim Viyana'ya döndüğünde 1592 yılında engizisyon tarafından yakalanıp hapse atılmış ve 8 yıl sonra Roma'da aforoz edildikten sonra yakılarak idam edilmiştir.[76] Bu dönem her ne kadar yeniçağ olarak adlandırılsa da skolastik düşüncenin ve kilise egemenliğinin tam anlamıyla ortadan kalktığı söylenemez. Nitekim Bruno fikirlerinden dolayı kilise tarafından yargılanmıştır. Bu yargılanma sonucunda da suçlu bulunarak idam edilmesi kilisenin gücünün halen devam ettiğinin bir göstergesidir.

Bruno'nun inşa etmeye çalıştığı düşüncesinde maddeyi temel aldığı aşikârdır. Ancak maddeyi Tanrı ile bütünleşik görerek panteist bir fikir ortaya atmıştır. Nitekim bu fikri yüzünden aforoz edilip hapse atılmış ve fikirlerinden vazgeçmesi beklenmiştir. Nihayetinde idam edilerek cezalandırılmıştır.

Katolik bir papaz olan Pierre Gassendi, modern materyalizmin babası olarak kabul edilmektedir. Materyalizmin modern babası tanımlaması bir din adamı için söylendiğinde ilk başta bir çelişki olduğu düşünülebilir. Her ne kadar materyalizm ve tanrı tanımazlık birbirlerine sıkı bir şekilde bağlı gibi görünse de materyalist olup dini inanca sahip olan isimler de mevcuttur. İlk çağ filozoflarından olan Epikuros'da bir materyalisttir ancak tanrılara saf bir inançla bağlıdır. Zira tanrılara kurbanlar

[76] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 201-203.

adadığı bilinmektedir. Gassendi de kendi fikirlerini inşa ederken maddeyi temel almış ve bunu yaparken de dini yaklaşımını korumuştur. Dönemin diğer birçok bilim insanı gibi kendisi de fikirlerini dine karşı göstermektense dinle alakalı göstermeyi tercih etmiş ve bu eylemini de ustaca yapmıştır. Bunun sebebinin ne olduğu tam olarak bilinemese de yüksek ihtimalle kilise ve kiliseye yakın çevrelerden olumsuz tepkiler almaktan çekindiği anlaşılmaktadır. Zira Giordono Bruno'nun akıbeti Gassendi'nin muhtemel çekincesini haklı gösterir niteliktedir.[77]

Gassendi'ye göre madde varlıklarda sürekli ve kalıcı olan özü oluşturmaktadır. Ve madde özü teşkil ettiği için yok edilemez, varlığa getirilemez ve hiçten hiçbir cisim çıkmaz. Ayrıca Gassendi'nin atomlar, boşluk ve sonsuza kadar bölünememe gibi konulardaki görüşleri Epikuros'un görüşleriyle aynıdır. Öte yandan Gassendi atomlarla alakalı görüşlerini sıralarken başta bu atomlara hareket verenin Tanrının ta kendisi olduğunu vurgulamıştır. Ona göre tanrı her şeyin başlamasını sağlayacak belli miktarda atomu yaratmış ve böylece oluş ve yok oluş süreci başlamıştır. Burada bahsedilen oluş ve yok oluş, Demokritos'ta olduğu gibi, atomların bir araya gelip ayrılmaları sonucu oluşmaktadır. Varlıklar ve mahiyetleri hakkındaki bu görüşlerine ek olarak ruh hakkındaki görüşlerine yer vermekte fayda vardır. Zira Gassendi kendisinden etkilendiği Lucretius'un ruh anlayışından farklı olarak ruhu; ölümsüz ve tinsel bir varlık olarak kabul etmektedir. Ona göre ruh hastalıkları ruhla alakalı bir durum değildir. Aksine akıl hastalığıdır ve ruh bundan etkilenmemektedir. Bu görüşüyle İbni Rüştçü bir yaklaşıma sahiptir denebilir.[78]

Modern materyalizmin babası olarak kabul edilen Gassendi bu tanımı kurduğu sistemle hak etmiştir. Ortaya attığı ve savunduğu fikirlerini büyük bir ustalıkla ve ince bir siyasetle döneminin insanlarına kabul ettirme konusunda başarılı olmuştur. Materyalizm ve dini bir araya getirerek yahut materyalizmin dine karşı bir görüş olmadığını ifade ederek kendisine ait olan 'varlık ve mahiyeti' hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Nitekim aristotalesçi Paris Üniversitesinde yeni yetişen

[77] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 215-220.
[78] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 227-28.

bir grup Descartes ve Gassendi'den etkilenmeye başlamıştır. Descartes'ten etkilenenler akıl, Gassendi'den etkilenenler ise deney adına skolastik düşüncenin hâkimiyetine karşı koymuşlardır. Gassendi'nin çağdaşı diyebilecegimiz Newton (1643-1727) da Gassendi'nin atomlarla ilgili fikirlerini kabul etmiştir. Ayrıca Gassendi'nin dostu olan Hobbes da ondan etkilenmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere modern materyalizmin babası tanımı Gassendi için yerinde bir tanım olmuştur.[79]

17. yüzyıl Reform ve Rönesans hareketlerinin etkilerini göstermeye başladığı, ortaçağın sert, bağnaz ikliminin biraz olsun yıkıldığı ve özgür düşüncenin ön plana çıktığı bir dönemdir. Dönemin bu özelliği materyalizmin gelişmesi açısından verimli bir ortam sunmuştur. Bu ortaçağa nispeten biraz daha özgür ortamda düşünürler kendilerini baskılayan veya sınırlandıran bir erkin olmamasıyla daha özgürce çalışmalarda bulunabilmişlerdir. Böylelikle dönemin materyalistleri Descartes'in ruh ve madde düalizminden yola çıkarak materyalist bir evren tasavvuruna ulaşmışlar, bunu yaparken de ruhtan sıyrılmış ve tam bir materyalist tasavvur oluşturmuşlardır.

Rönesans'ın son döneminde yaşamış olan Thomas Hobbes (1588-1679) bu dönemin materyalist simaların biridir. İngiliz iç savaşı döneminde yaşamış olan Hobbes'in görüşleri siyaset felsefesi alanında gelişse de materyalist bir doğa anlayışına sahiptir. Doğa felsefesinde mekanik-materyalist yaklaşıma sahip olan Hobbes'un doğa felsefesinin temelinde nihai olarak her şeyi açıklamak üzere 'hareket' tezi vardır. Bu hareket kavramı, canlılarda duyum ve hayal gücünü meydana getiren hareket ve bunun mahiyetidir. Ona göre hareket Aristo'nun niteliksel izahına karşı olan niceliksel bir yaklaşımdır. Aristo'ya göre atomların hareketleriyle oluşan değişim, potansiyelin gerçekleşmesine ve ereksel bir nedene sahip olmasıyla gelişmektedir. Ancak Hobbes'e göre değişimde ereksel bir taraf yoktur. Sadece nicelik olarak atomların hareketleri sonucunda doğada değişimler gerçekleşir. Yani çiçek açan bir meyve ağacının bu çiçeğinin meyveye dönüşmesinde Aristo'ya göre potansiyelin gerçekleşmesi ve ereksel bir neden varken Hobbes'a göre

[79] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 228-29.

bu süreç sadece madde parçacıklarının hareketlerinden ibarettir. Buna göre Hobbes, meydana gelen her olayın maddenin mekanik etkileşimi ile oluştuğunu savunur.[80]

Hobbes'un doğa felsefesi alanındaki fikirleri siyaset alanında yazdığı kitaplara dağılmış olsa da "İnsan Üzerine (De Homine)" ve "Cisim Üzerine (De Corpore)" adlı eserlerinde yoğun bir şekilde yer almaktadır.[81]

1.4. On sekizinci ve On dokuzuncu Yüzyıllarda Materyalizm

18. yüzyıl materyalizminin en bariz özelliği bütün bir evreni ve tabiatı mekanik hareketlerden ibaret olarak kabul etmesi yahut mekanik kavramlarla ifade etmeye çalışmasıdır. Bu dönemde hâkim olan söz konusu yaklaşım, maddenin mekanik hareketlerden meydana geldiğini ve maddelerden ibaret olan evrenin de bu mekaniksel hareketler sonunda varlığını devam ettirdiği düşüncesidir. Bu düşünce 19. Yüzyıla ise etkisini kaybetmeye başlamıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde materyalist bir felsefesi olan İrlanda'lı John Toland (1670-1721) karşımıza çıkmaktadır. "Serana'ya Mektuplar" ve "Pantheisticon" adlı eserlerinde materyalist fikirlerini dile getirmiştir. Ona göre madde aktif bir cevher, kuvvet ve enerjidir. Başlangıçta zorunlu olan madde, hareketini başka bir yerden almaz. Zira madde kendisinde güç, hareket ve hayatı barından bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla evreni açıklamaya çalışırken ne âlemin ruhu ne de psişik hayatın kaynağı veya bireysel ruhu kabul etmeye gerek yoktur. Madde bu haliyle güçlü ve etkin olmuş olsa da bu eylemleri bilinçten uzak bir şekilde yapmaktadır. Ancak beynin katkısıyla bu eylemler bilinç kazanabilir. Nasıl ki tat dilin bir fonksiyonu ise düşünce de beynin bir fonksiyonudur.[82]

---

[80] Skirbekk – Gilje, *Felsefe Tarihi*, 244-245.
[81] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 234.
[82] Weber, *Felsefe Tarihi*, 284.

Dönemin bir diğer materyalist siması da Fransız Frederick Julien Offray de La Mettrie (1709-1751)'dir. Makine insan görüşünün sahibidir. Descartes'in makine hayvanını bir adım ileri götürerek makine insanına çevirmiştir. Ona göre insan hayvandan daha komplike bir makineden ibarettir. Descartes Tanrı'nın varlığını ve ruhun maneviliğini kanıtlamakla kalmamış aynı zamanda bedenin hareketlerinde ruhun bir etkisinin bulunmadığını da söylemiştir. Hayvanlarda gördüğümüz hareket ve davranışların ruh olmaksızın sinir ve beyin yapısıyla alakalı ve mekaniksel olduğunu söylemiş hatta bu şekilde ifade edilmesi gerektiğini savunmuştur. La Mettrie de Descartes'in bu savını alarak geliştirmiş ve hayvandan idrak, duyu ve akıl olarak üstün olan insanın da mekanik bir varlık olduğunu dolayısıyla ruha ihtiyaç duymadığını söylemiştir. Nasıl hayvanlar ruhları olmadan hareket ve davranışlarını gösterebiliyorsa insan da ruhu olmadan bu eylemleri ve daha fazlasını yapabilmektedir. Bu bakımdan insan ile hayvan, bitki veya maden arasında bir fark yoktur. Zamanla mükemmelleşen insanoğlu ne gökten düşmüş ne de biri tarafından yaratılmıştır. Diğer tüm canlılar ilkel organizmalardan evrilerek uzun zamanlar sonucunda bu hale gelmiştir. [83]

Hobbes'un mekanik materyalizminin izinden giden La Mettrie'in makine insan teorisi kendinden sonra gelen birçok materyalisti oldukça etkilemiştir. Mekanik materyalizm diyebileceğimiz bu yaklaşım birçok materyalist düşünürü etkisi altına almıştır. Bu materyalist düşünürler insanı birer makineye indirgeyerek insanın sahip olduğu şuur, ruh, hürriyet, sorumluluk ve ahlak gibi özellikleri de çeşitli maddi süreçler sonucu gerçekleşen şeyler olarak izaha çalışmışlardır.

İngiltere'de 18. yuzyıl materyalistlerinden biri de David Hartley (1704-1757)'dir. Hartley'e göre beyin olmadan düşünce de olmaz ancak düşünen ruhtur. Ruh bedenden farklı olsa da maddîdir. Ona göre bilginin kaynağı duyumlardır. Duyumlar insandaki bazı sinirler vasıtasıyla beyne iletilir bu iletiler beynin merkezi kısımlarına dağılarak duyumları meydana getirirler. Böylece düşünce, fikir meydana

---

[83] Weber, *Felsefe Tarihi,* 288.

gelmiş olur. Bu izah Hartley'in zihin ve çağrışım öğretilerinin temelini oluşturmaktadır.[84]

Hartley'in etkisinde kalmış bir diğer İngiliz materyalist ise Joseph Priestley (1733-1804)'dir. Ona göre hiçbir fikir yoktur ki kaynağı madde olmasın. Hartley'in aksine o zihnin de maddi olduğunu ve zihinsel güçlerin beynin işleyişinin sonuçları olduğunu söylemiştir.[85]

Fransa'da materyalizmin en hararetli savunucularından birisi de Paul-Henri Dietrich Baron d'Holbach (1723-1789)'dır. Yeni ve özgün bir fikir ortaya koymamakla beraber La Mettri'nin maddeciliğini ayrıntılı olarak açıklamış ve bir sistem haline getirmiştir. d'Holbach'a göre madde kendiliğinden vardır ve her şey maddeden meydana geldiği gibi yine madde olacaktır. Hareket ve evrim doğanın en temel kurallarıdır. Bir madde ilk görüşe hareketsiz görünebilir ancak hareket o maddenin daha derinlerinde hep vardır. Maddeden ibaret olan insan da doğa kurallarının etkisi altındadır. Ruhsal olan şeyler de sinirlerle alakalıdır. d'Holbach'ın ahlak anlayışı ise çıkarcı iş ve iyi anlaşılan çıkar üzerine kuruludur. Ona göre din, insanı doğayı kavramak ve anlamaktan uzaklaştırarak gerçek hayattan uzaklaştırır. Bu sebeple ona göre ateizm insanlığın mutluluğunu sağlayacaktır.[86]

İnsanın fiziksel, zihinsel ve ahlaki yönlerini mekanik materyalizm açısından açıklamaya çalışan Pierre Jean Georges Cabanis (1757-1808) bir diğer materyalist isimdir. Aslen doktor olan Cabanis şiir, politika ve felsefeyle de ilgiliydi. Paris'te kaldığı süre içerisinde Benjamin Franklin ve Thomas Jefferson ile tanıştı. "Considerations generales sur l'etude de l'homme et sur les rapports de son organisation physique avec ses facultes intellecruelles et morales" adlı eserinde psikolojik materyalizmin ilkelerini kaleme almıştır. Bu eserinde Cabanis, ruh ve bedenin iki ayrı varlık olmadığını aksine birlikte tek bir varlık olduklarından

---

[84] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 43.
[85] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 44.
[86] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 45.

bahseder. Ona göre insan, fizyolojik ve psikolojik olarak tek bir varlıkta ibarettir. Dolayısıyla bu iki bilim sinirlerden oluşan insanları incelemesi hasebiyle aslında tek bir bilimdir. Cabanis'e göre nasıl vücuttaki bütün organların bir vazifesi varsa, mesela midenin dışarıdan gelen yiyeceği vücuda yararlı hale getirmek için hazmetmesi gibi, beyin de dışarıdan aldığı bilgileri işlemektedir. Dolayısıyla bütün entelektüel ve ahlaki fenomenler ve diğerleri de maddenin özelliklerinin ve varlıkları idare eden kanunların zorunlu sonuçlarıdır.[87]

Jacob Moleschot (1822-1893) 19. Yüzyıl Alman materyalistlerindendir. "Hayatın Deveranı" adlı eserinden materyalist fikirlerinei ifade etmiştir. Madde ve kuvvetin ezeli olduğunu ve birbirlerinden ayrılamayacaklarının ileri sürmüştür. Ayrıca madde ve kuvvet arasında bir deveran olduğunu bu deveran sayesinde hayatın devamlılığının sağlandığını savunmuştur.[88]

Ernest Heinrich Philipp August Haeckel (1834-1919)'e göre Tanrı maddi evrenin içindedir dışında değildir. Tanrı maddeden başka bir şey değildir. Evrendeki her olay ancak bu şekilde açıklanabilir. Evrende cereyan eden olayları açıklığa kavuşturabilmek için atomun varlığını kabul edip bu atomun çekme-itme kuvvetine sahip, kendinden hareketli ve canlılık özelliklerine sahip olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Ona göre evreni oluşturan atomlar bir araya gelerek ilk maddeyi oluşturmuştur. Lablace teorisiyle evrenin oluşumunu açıklamış ve dünyada hayatın, bir araya gelerek ilk ilkel canlıyı oluşturan hücrelerle başladığını savunmuştur. Bu canlı madde en ilkel ve en basit hayvanlardan evrilerek insan haline gelmiştir. Evrimi ve canlıların sınıflandırmasını açıklarken insanı da düşünen hayvanlar grubunda değerlendirmiştir. Haeckel ruhun varlığını inkâr etmemekle beraber ruhu beynin bir işlevi-görevi olarak maddi anlamda değerlendirmiştir. Beynin gelişmesiyle ruhun da geliştiğini ifade eden Haeckel en ilkel hayvanlarda dahi ruhun varlığına rastlandığını ileri sürmüştür. İnsanlardaki his, irade ve düşüncenin bu ilkel hayvanın sahip olduğu beyin fonksiyonlarının evrilmesiyle oluştuğunu söylemiştir. Ona göre ruh bedene

---

[87] Weber, *Felsefe Tarihi,* 291.
[88] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 46.

hayat veren bir özelliğe sahiptir. Ölümle ruh bedenden ayrılır ve bedene sağladığı hayat özelliği böylece ortadan kalkar. Ruh da ölümlüdür bedenden ayrıldıktan sonra tek başına hayatta kalamaz. Bu durumu bir piyano ve piyanist örneğiyle açıklamıştır. Bu örnekte beden piyano, ruh piyanist işitilen ses ve ahenk ise hayattır. Beden yahut ruh olmadan hayat ortadan kalkar. Dolayısıyla ruhsuz veya maddesiz hayat olamaz. Atomlarda bu iki unsur beraber bulunmakla beraber birbirlerinden ayrılamazlar. Atomlardan oluşan evrende böylelikle ölümsüz olma özelliğine sahiptir.[89]

Ludwing Louis Büchner (1824-1899). Tam adı Friedrich Karl Christian Ludwing Louis Büchner'dir. Materyalist alman düşünürü ve yazar Georg Büchner'in kardeşidir. Büchner evrene ilişkin görüşlerinin temelini madde ve kuvvet olarak belirlemiş ve manevi(tinsel) bir ruhun varlığını da kesinlikle reddetmiştir. Gerçekte var olanın madde ve kuvvetten ibaret olduğunu söylemiş ve bu fikrini "Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff, 1855)" adlı eserinde kaleme almıştır. Bu kitap materyalizmi sistematik, anlaşılır ve dikkat çekici bir şekilde izah etmiş ve bu hasletiyle de geniş kitleler tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bu ilgiyi sadece kitabın yayınlandığı Almanya'da değil tercüme edilip yayınlandığı, Osmanlı da dahil, diğer birçok ülkede de görmek mümkündür.[90]

Bücher'e göre kâinat yaratılmış yani sonradan var edilmiş değildir. Madde ve kuvvet aynı şey olup ezeli ve ebedidirler. Dolayısıyla yoktan var olmadıkları gibi yok da olmayacaklardır. Sadece niceliksel olarak değişikliklere uğramaları mümkündür. Söz gelimi odunun yanıp kül olması, suyun kaynayıp buhar olması gibi maddede sadece niceliksel olarak birtakım değişiklikler olur. Maddenin özünü oluşturan atomlarda bir yok oluştan söz edilemediği gibi sadece değişimden söz edilebilir. Ayrıca Büchner'e göre madde ve kuvvetin birbirlerinden ayrı olduğunu iddia etmek yersizdir.[91]

[89] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 46-47.
[90] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn,* sad. Ali Utku, Abazar Sepehri, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 7.
[91] Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet,* çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, sad. Kemal Kahramanoğlu, Ali Utku, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 372.

Ona göre evreni tanımanın ve anlamanın yolu tabiatı olduğu gibi anlamaya çalışmaktır. Bunun için de modern bilimler kullanılmalıdır. Ortaçağda evreni tanıma arayışlarının merkezinde tanrı var olduğu için bu arayışlar tam anlamıyla bilim olamamışlardır. Ona göre tanrı merkeziyetçiliğinin ortadan kalkması bilimlerin ilerleyişlerine devam edebilecekleri ortamı sağlamanın en önemli etkenidir. Zira evreni anlamak için doğanın ve tabiatın incelenmesi, araştırılması gerekmektedir. Bir takım ön kabuller veya doğmalarla tabiatı anlamaya çalışmak modern bilimlerin ve dolayısıyla evreni tanıma çabasının önünde engel teşkil edecektir. Nitekim bu manadaki sözleri çok nettir: *"Tabiatı anlamak için Allah'tan işe başlamak manasız bir fikirdir. Böyle bir fikrin manası olmadığı gibi, sahiplerinin de bir maksadı yoktur."*[92] Bunları söyledikten sonra modern bilimlerin yahut kitabında zikredilen şekliyle tecrübi bilimlerin insan hayatını kolaylaştırdığına dikkat çekerek bu bilimlerin öneminden bahsetmiştir. Bir zamanlar en güçlü insanların yahut imparatorların ancak güçlerinin yettiği işleri veya en haşin doğa olaylarının kontürolü, şimdi modern bilimin ilerlemesiyle üretilen bir takım araçlar vasıtasıyla çocukların dahi yapabileceği şeyler haline dönüşmüştür. Bu örneği vererek tecrübi bilimin üstünlüğünü bir kez daha ifade etmiştir. Büchner modern bilimlerin tabiatı anlamada en önemli araçlar olduğunu böylece ileri sürmüş ve maddeden ibaret olan tabiatı anlamak için işe maddeden başlanması gerektiğini savunarak materyalist düşüncelerini ortaya koymuştur.

Evrim teorisini en güçlü şekilde benimsemiş olan Büchner'a göre dünya ve üzerindeki hayat uzun yıllar süren evrimler sonucunda bu hale gelmiştir. İlk olarak hayat yer kürenin gelişimine tabi olarak ortaya çıkan fırsatlar neticesinde gelişimini sürdürmüş ve organik maddeler ortaya çıkmıştır. Bu organik maddeler de evrilerek hücreyi oluşturmuşlar ve bu hücreler de yine evrilerek dünya üzerinde sayılamayacak kadar çok canlı formlarına dönüşmüşlerdir. Bu canlı formların evrilme serüveni nihayet insan ırkına kadar devam etmiştir.[93]

---

[92] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 409.
[93] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 458-665.

Büchner insanın ruhunun beyni olduğunu görüşündedir. Düşüncenin merkezi olan beyin maddeden ibarettir. Düşünce ise madde olmasa bile maddîdir. Ruhun beynin üstünü örten kabuk (manteau du cerueau) kısmında olduğunu şu sözleriyle iddia etmektedir: *"Bu beyin kabuğunun, ruhun veya aklın, düşünce, muhayyile, vicdan, duyarlılık, zihin ve irade gibi en yüksek faaliyetlerin merkez olduğunu ve bunun olumlu olduğunu söylemiştik."*[94] Bu kanıya varmadan önce insan ve hayvan beyinlerinin anatomisel olarak karşılığını ve bundan elde edilen çıkarımlarını zikretmiş ve nihayetinde bu kanısını dile getirmiştir. Tahmin edilebileceği gibi bu anatomik yaklaşımın temelinde evrim teorisi odaklı bir anlayış vardır.

Tanrı ve ahlak hakkındaki görüşlerine gelecek olursak, Büchner âlemde maddî bir tanrının varlığından bahsetmemektedir. Ona göre tanrı insanın olmak istediği ideallere sahip ve yine insan tarafından hayal edilmek suretiyle yaratılan bir varlıktır. İnsanlar tarih boyu isteyip de sahip olamadıkları özelikleri tanrılara atfederek kendi tanrılarını yaratmışlardır. Bu tezini savunurken de çeşitli dinlerin antropomorfik tanrı anlayışları üzerinden gitmektedir. Yahut bu dinlerin cennet tasvirlerinde yer alan yerelselliklerden yola çıkarak tezini savunmaya çalışmıştır.[95] Din hakkındaki görüşlerini ifade ederken tanrı algısıyla yetinmemiş ve dinin yerine bilimi, inancın yerine gerçekliği koymuştur. Din temelli ahlak anlayışlarını eleştirmiş ve bunun yerine insanların genel menfaatler ve özel menfaatlerin birbirleriyle uyuşması sonucu elde edecekleri yasaları ahlak olarak kabul etmiştir. İdeal ve tabii bir ahlak sisteminin kurulamayacağını çünkü hayatın sürekli değiştiğini, kesin ve sabit olmadığını dolayısıyla ona ayak uydurup sürekli değişen ve gelişen bir ahlak anlayışının olması gerektiğini savunmuştur. Bunun da çok sade ve anlaşılır bir ahlak yapısıyla mümkün olacağına işaret etmiştir. Sahip olduğu bu ahlak anlayışını Konfiçyus'un *"Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına da yapma"* düsturu ve buna eklediği *"Kendine yapılmasını arzu ettiğin şeyi başkasına da yap"* ilkesiyle özetlemeye çalışmıştır.[96] Böylelikle sürekli değişen tabiat içerisinde sade ve her şarta uygun olacak bir ahlak ilkesini bulduğunu iddia etmiştir.

---

[94] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 531.
[95] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 621.
[96] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 673-677.

Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eserinin yayınlandığı ülkelerde yoğun bir ilgi gördüğünü söylemiştik. Bu ülkelerden biri de Osmanlı Devletidir. Baha Tevfik (1884-1914) ve Ahmed Nebil (?-1945)'in Madde ve Kuvvet eserini 1911 yılında tercüme etmeleriyle bu etki Osmanlı aydınları tarafından hissedilmeye başlanmıştır. Batıcı münevverlerin adeta el kitabı olurken Muhafazakâr İslâmcı münevverlerin ise eleştirilerini üzerine çeken bir eser olmuştur. Böylelikle materyalizm Osmanlı-İslâm kültürüne giriş yapmıştır. Ancak bu etkiye sebep olan yukarıda bahsettiğimiz klasik-mekanik materyalizmden ziyade Büchner ve emsallerinin öncülüğünü yaptıkları bilimsel materyalizmdir. Bu dönemde gelişen modern bilimlerden beslenen bu yeni materyalist anlayış bilimlerin verileri ışığında gelişim göstermiştir. Bilimsel materyalizmi mekanik materyalizmden ayıran başlıca unsurlar ise şu şekildedir:

1. Fiziğin ısı ve enerji bahislerinden faydalanmıştır.
2. Hayat olaylarına önem vermiştir.
3. Biyolojinin embriyoloji ve paleontoloji gibi dallarından yararlanmıştır.
4. Maddenin evrimini,hayatın evrimine bağlayarak bütün evrim basamaklarını bir tarzda incelemiştir.
5. Madde ve kuvveti iki ayrı cevher gibi değil, tek varlığın iki manzarası olarak görmüşler ve monist (tek esasa dayalı) bir maddecilik kurmuşlardır.
6. 18. Yüzyıl makanik maddeciliği Descartes'in ruh madde ikiliğinden hareket ederek, Descartes gibi büyük bir filozofa dayanıyorlardı ve ruh madde ikiliğinden ruhu inkar ediyorlardı. Oysa 19. Yuzyıl bilimci maddecileri, Kant'tan hareket ediyorlardı. Kant'ın *Saf Akıl Tenkidi*'nde fenomenlerin ötesini bilemeyiz fikrini benimsiyorlar; ama *Pratik Aklın Tenkidi*'ni görmezden geliyorlardı.[97]

Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895) Hegel'in diyalektiğinden yola çıkarak tarihsel ve diyalektik materyalizmin ilkelerini ortaya koymuş iki çağdaş materyalisttir.

Denis Diderot (1713-1784), Helvetius (1715-1771), Karl Vogt (1817-1895) gibi isimler de bu dönemin materyalist simaları arasında zikredilmektedirler.

[97] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 98.

Felsefî bir düşünce olarak doğan materyalizm zamanla içtimai ve iktisadi bir ideoloji haline gelmiştir. Bugün; diyalektik materyalizm, tarihsel materyalizm, klasik materyalizm ve bilimsel materyalizm olarak çeşitli ekollere ayrılmıştır.

2. MATERYALİZM İN TÜRKİYEYE GİRİŞİ

Materyalizmin Türkiye'ye girişi zaman almış ve doğrudan felsefe yayınları kanalıyla olmamıştır. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esasî'nin 23 Temmuz 1908 yılında yürürlüğe girmesiyle serbest düşüncenin önü açılmış ve bu sayede Osmanlı-İslâm coğrafyası Batı'da cereyan eden ilmî, içtimaî, fennî ve iktisadî bir takım gelişmelere kapı aralamıştır. Bu fikirlerin Osmanlı-İslâm coğrafyasına girişlerini hızlandıran en büyük etmen ise matbaanın gücüdür. Kitap, dergi, gazete ve mecmua gibi yazılı materyallerin hızlı bir şekilde gelişmesiyle insanlar artık birbirlerinden, farklı kültürlerden hızlı bir şekilde haberdar olabiliyor ve hatta etkilenebiliyorlardı. II. Meşrutiyet'in ilanın ardından süreli yayınların sayısı hızlıca artmış ve sanattan felsefeye, gençlikten kadına, dinden müziğe kadar birçok farklı alanda yayınlar ortaya çıkmıştır. Bu etkileşim başta yan etkilerini tam olarak göstermese de ilerleyen yıllarda Osmanlı-İslâm coğrafyasını derinden etkileyecek bir takım gelişmelere gebe olacaktır. Genel anlamıyla ifade etmeye çalışırsak bu gelişmeler Osmanlı-İslâm kültürünün Batı kültürüyle yarışma ve bu kültürün karşısında hayatta kalma mücadelesidir diyebiliriz. İlerleyen zamanda Osmanlı aydınları Batı kültürünü benimseyen tavırlar göstermeye başlamışlardır. Böylece bu etkileşim araçları Batı'da yapılan birbirinden farklı alanlardaki her çalışmayı Osmanlı ahalisine özellikle de münevverlerine yetiştirmiş, bu surette ahali ve münevverler bu çalışmaları ilgiyle takip etme imkanı bulmuşlardır.

İlk dönem Osmanlı münevverleri genellikle devlet tarafından Avrupa'ya eğitim için gönderilmiş ve döndüklerinde de kendilerine çeşitli memuriyetler verilen kimselerdir. Bu öğrencilerin yurt dışında eğitimleri esnasında etkilendikleri çeşitli yazarlar ve fikri akımlar olmuştur. Bu yazarların eserlerini yurda döndüklerinde

çeviri faaliyetleriyle yayımlamaya başlamışlardır. II. Meşrutiyetle artan fikir özgürlüğü ortamından yararlanarak çeviri faaliyetleri hız kazanmış ve Avrupalı yazarların eserleri ve fikirleri Osmanlı'da yayılmaya başlamıştır. Bu çeviri faaliyetleri ve artan münevver kesim Osmanlı toplumunda, Batı endeksli ve gelişmekte olan bir düşünce dünyası oluşturmaya başlamıştır. Bu sayede Pozitivizm, Realizm, Natüralizm ve Materyalizm gibi felsefi akımlar yayılmaya başlamıştır.

Bu dönemde yapılan çevirilerden bazı örnekler vermek gerekirse; felsefe sahasında ilk örneği 1859'da Münif Efendi (1828-1910) tarafından Voltaire (1694-1778), Fénélon (1651-1715) ve Fontenelle (1657-1757)'nin eserlerinden pasajlar seçerek oluşturduğu "Muhaverat-ı Hikemiyye" adlı eseridir. Nâmık Kemal (1840-1888) "Şeriat-i İctimaiyye" adıyla Rousseau (1712-1778)'nun "Toplumsal Sözleşme"sini tercüme etmiştir. Kemal Paşazade Said Bey (1848-1921) "Fezail-i Ahlakiyye ve Kemalât-ı İlmiyye" ismiyle Rousseau'dan çevirilerde bulunmuştur. Bu çeviri faaliyetleri 1875 yılından sonra hızla artmıştır. 1891'de Muallim Naci (1850-1893) natüralist Emile Zola(1840-1902)'dan "Trez Raken"i çevirmiştir. Ahmed Nebil ve Baha Tevfik, Nietzche (1844-1900)'den "Nietzche: Hayatı ve Felsefesi" kitabını çevirip yayınlamışlardır.[98] Baha Tevfik ve Ahmed Nebil özellikle felsefe alanında birçok çeviriler yapmışlardır.

İlmi alanda yapılan çalışmalar yazılı iletişim kaynakları ve yukarıda örneklerini verdiğimiz çeviriler vasıtasıyla ulaşabildiği her bir noktaya kadar ulaşamıştır. Öyle ki Batı'da bir bilim adamının yazıları tercüme edilerek Osmanlı-İslâm coğrafyasında okurlarıyla buluşabilmektedir. Bununla beraber Avrupa'da yaşanan siyasi gelişmeler ve bir takım fikri hareketler de bu yollarla Osmanlı-İslâm coğrafyasına ulaşmıştır. İşte bu yollarla bize kadar gelen bir felsefî akım olan materyalizm çeşitli yayınlarla Osmanlı-İslâm coğrafyasında okurlarıyla buluşmuştur. Bu buluşma yüzünü Batı'ya dönmüş münevverler tarafından ilgi ve merakla karşılık bulduysa da muhafazakâr İslâmcı kesimde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

---

[98] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 87-89.

Hiç kuşkusuz materyalizmin yayılmasında en etkili adım Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in tercümesini yaptıkları Ludwing Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eseridir. Eser yayınlandığı tarihten hemen sonra büyük tepkilerle karşılaşmış ve Osmanlı münevverlerinin tartışmaların odak noktasını teşkil etmiştir. Bu kitabın etkileri uzun zaman konuşulur olmuş ve lehte aleyhte birçok karşılık bulmuştur. Beşir Fuad (1852-1887), Abdullah Cevdet (1869-1932) ve Celal Nuri (1881-1938) gibi isimler kaleme aldıkları yazılarında veya eserlerinde bu çalışmadan övgüyle bahsederken Ahmed Mithat (1844-1912), Fatma Aliye (1862-1936), İsmail Ferid (1852-?), İsmail Fennî (1885-1946), Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914) ve Harputîzade Mustafa Efendi (1867-1920) gibi isimler de muarız olarak bu eseri eleştirmişlerdir. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in Ernest Haeckel'den tercüme ettikleri "Vahdet-i Mevcut Bir Tabiat Âliminin Dini" (1911) adlı eser de "Madde ve Kuvvet" kadar materyalizmin yayılmasında etkili olmuştur.

Muarız olan isimlerin hacimli eserlerinden de burada bahsetmekte fayda vardır. Harputîzade Mustafa Efendi'nin "Red ve İspat" (1330) adlı eseri Büchner'in kitabının birinci cildine reddiye olarak yazılmıştır. Kitaptaki tutarsızlık ve çelişkilere dikkat çekerek tek taraflı bir eleştiri yapılmıştır. Ayrıca İslâm âlimlerinin materyalizm tenkitlerinden de faydalanılmıştır. Bu eserin yanı sıra bahsedeceğimiz bir diğer hacimli eser ise İsmail Ferid'in "İbdâl-i Mezheb-i Mâddiyyun" (1312) adlı eseridir. Karşılıklı münakaşa şeklinde yazılmıştır. "Madde ve Kuvvet"e muarız olan görüşler zikredildiği gibi müellifin bir takım görüşleri de burada ispata çalışılmıştır. Bu çalışmalara ek olarak, Ömer Ferit (1864-1944)'in "Vahdet-i Vucûd" (1331) adlı eserinde materyalizmi tenkit etmiştir, Ziya Gökalp (1876-1924)'in "Türkçülüğün Esasları" (1923) adlı eserinde tarihsel materyalizmi eleştirmiştir. Ayrıca Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951) Sebilü'r-Reşad dergisinde "Maddiyyun Meslekleri" adlı yazı serisi kaleme almıştır.[99]

[99] Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 59.

2.1. Materyalizmin Yayılmasında Süreli Yayınlar

Çeviri faaliyetleriyle beraber süreli yayınlarla da materyalizm düşüncesi Türkiye'de yayılma fırsatı bulmuştur. Dergi, mecmua ve gazetelerde materyalist düşüncelerle ilgili yazılar çıkmıştır. Bu sahada en güçlü mecmua olarak bahsedebileceğimiz yayın 1911 yılında kurulan *Felsefe Mecmuası*dır. Baha Tevfik ve arkadaşlarının kurduğu bu mecmua ancak on sayı çıkarabilmiş olsa da materyalist düşünürlerin sözleri, şiirleri ve yazıları mecmuada sık yer bulmuştur. Bu mecmua Baha Tevfik'in Kant felsefesine ait yazılarıyla materyalizmi bu felsefenin bir gereği gibi göstermesine imkân sağlamıştır. Sadece kendisi değil arkadaşları olan Ahmed Nebil, Memduh Süleyman (??) ve Suphi Ethem (??) gibi isimler de Felsefe Mecmuasında materyalizme ait yazılar yazmışlardır. Bu yayının öncesinde henüz Türkçe gelişmiş bir felsefe literatürü olmadığından söz konusu literatür Baha Tevfik ve arkadaşları tarafından, Arapça ve Farsça terkiplerden uzak durularak Türkçe merkezli hazırlanmaya çalışılmıştır. Genel itibariyle bu mecmua incelendiğinde sade bir dil kullanılmaya çalışıldığı ve ahlakî, dinî, manevî ve millî inançlara düzenli bir tepki olduğu da görülmektedir. Buradan yola çıkarak Baha Tevfik ve arkadaşlarının materyalist düşünceyi yaymaya çalışırken bu düşüncenin aslında olan ateizm fikrini de yaymaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.[100]

Felsefe mecmuası, Baha Tevfik önderliğinde kurulan *Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphane*sinin süreli yayını olarak 1911'de yayın hayatına başlamış ve 27 Ekim 1913 yılında da onuncu sayısını yayınlayarak yayın hayatını sonlandırmıştır. Bu derginin sahibi (İmtiyaz Sahibi) Ali Fuat, nâşiri (Yayın Müdürü) Baha Tevfik'tir. Ahmed Nebil, Naci Fikret, Mithat Cemal, Mehmet Necib, Memduh Süleyman gibi isimlerin de yazılarına yer verilmiştir. II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası değerlendirildiğinde felsefe alanında memlekette kayda değer bir çalışmanın yapılmadığı görülmekledir. Baha Tevfik ve arkadaşları bu boşluğu oldurmak için 5 Temmuz 1326 (18 Temmuz 1910) 'da Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi'nin

---

[100] Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 60.

kurmuşlardır. Kuruluşundan bir buçuk yıl geçtiğinde bu yayınevi felsefe alanında on bir kitap tercüme etmiş ve yayımlamıştır. [101]

Felsefe mecmuasının ilk sayfasında derginin adının hemen üzerinde *"Din gayri ihtiyari bir felsefe, felsefe ihtiyari bir dindir"* yazmaktadır. Bununla felsefe ve din hakkındaki görüşlerini de bir slogan şekilde ifade etmişlerdir. Başlığın hemen altında ise *"Muarızlara hürmet, lakayıdılara merhamet"* yazmaktadır. Bu ifadeyle de tavırlarını ve üsluplarını göstermektedirler. (EK1) Felsefe Mecmuası dergisinin on sayısı bir araya getirilerek oluşturulan ve Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi tarafından yayınlanan birinci cildin kapağında ise Schopenhauer (1788-1860)'ın bir fotoğrafı bulunmaktadır. Kapağın hemen altında da yayınlayıcı olarak Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi, matbaa olarak da Nefaset Matbaası gösterilmiştir. (EK2)

Baha Tefik ve arkadaşlarının Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi'nde yapmış oldukları tercüme faaliyetlerinde tahrifatlar söz konusudur. Bu yayınevinde Ahmed Nebil ve Baha Tevfik ikilisi materyalizmle alakalı çalışmalar yaparak bu fikrin savunuculuğunu üstlenmişlerdi. Suphi Ethem ve Memduh Süleyman ise Lamarkizm ve Darwinizm alanında çalışmalar yapmışlar ve bu fikri savunmuşlardır. Memduh Süleyman Darvinizm ile alakalı Edward Hartman (1842-1906)'dan yaptığı tercümede ciddi tahrifatlar yapmıştır. Tercüme ederken kitabın içerisine kendi görüş ve fikirlerini yerleştirmek suretiyle kitabı tahrif etmiştir. Suphi Ethem ise "Bergson ve Felsefesi" isimli eserde tahrifatlar yapmıştır. Mehmet Ali Ayni "İntikat ve Mülâhazalar" adlı eserinde bu kitabın Fransızca orijinal metnine atıflar yaparak tahrifatları işaret etmiştir.[102]

Baha Tevfik Felsefe mecmuasında "Felsefi Maksatlar", "Millileşme Emeli", Kant ve Felsefesi", "Memleketimizde Ahlak ve Amelleri" ve "Felsefe Kamusu" adı

---

[101] Feyza Ceyhan Coştu, "Felsefe Mecmuası Üzerine Bir Araştırma" *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2, (2015), 274.
[102] Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 61.

altında yazılar kaleme almıştır. Bu dergide yazıları olan bir diğer isim Ahmed Nebil'dir. "Felsefe-i Muaşeret", "Ric'at ve Teslim", "Arzın Menşei ve Tarihi" başlıklı yazılar da Ahmed Nebil'e aittir. Memduh Süleyman'ın da "Hakiki Mürteciler ve Avrupalılaşmak" ve "Felsefe-i Edyân" adlı yazıları bu dergide yayınlanan yazılardandır.[103]

Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi'nin yayınladığı bir diğer mecmua da 1326 (1910-11)'de yayın hayatına başlayan *Piyano Mecmuası*dır. Birinci sayısından on yedinci sayısına kadar *Düşünüyorum* adıyla okurlarına buluşmuştur. Mecmuanın sahibi M. Bahaddin nâşiri ise Ahmed Nebil'dir. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Bekir Fahri, Celis, Mehmed Ali, Ömer Seyfettin, Perviz, Hüseyin Hüsnü, Cenab Şahabeddin gibi isimler bu dergide yazıları olan kişilerdir. Baha Tevfik bu dergide de materyalizm ile ilgili yazılar yazmıştır. Yazılarının genelinde olduğu gibi buradaki yazılarında da materyalist isimleri çok zikretmeden ancak düşüncelerini ifade ederek yazılar yazmıştır. "Felsefe-i Hareket" başlığı altında hayatın hareket olduğunu ruh ve beden arasındaki ilişkiyi gibi konulardan bahsetmiştir. Ayrıca bu derginin yirmi birinci sayısında ruhtan bahsetmiş ve ruhu madde cinsinden değerlendirmiştir. Bekir Fahri "Mülâhaza-ı Edebiyat" isimli yazısında natüralizmi savunmuştur. Görüldüğü üzere bu dergide de felsefe alanında yazılar kaleme alınmış ve yer yer materyalizm düşüncesini ifade eden konular işlenmiştir.[104]

Yirminci Asırda Zeka Mecmuası bir diğer Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi yayınıdır. (EK 3-4) 5 Mart 1328 (18 Mart 1912) günü yayın hayatına başlayan mecmuanın sahibi Ali Fuad, B. S. Spataris ve Baha Tevfik'tir. Mecmuanın yazar kadrosu; Baha Tevfik (Baş Yazar), Abdullah Cevdet, Memduh Süleyman, Muallim Emin, Hakkı Haydar, Tevfik Fikret, Mazhar Osman, Orenos Bey, Süleyman Nazif, Beseryâ, Ömer Seyfettin, Celis gibi isimler bulunmaktadır. Baha Tevfik bu mecmuada "Felsefiyât" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında felsefenin önemini modern bilimlerin dünü ve bugünü bağlamında incelemiş ve dünün

---

[103] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 127-128.
[104] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 115-118.

felsefesini bugünün bilimi, bugünün felsefesini de yarının bilimi olarak değerlendirmiştir. Yine bu mecmuada felsefe tarihiyle alakalı yazılar yazmıştır. Başka bir yazısında ise döneminin felsefesini değerlendirmiş ve Kant ve Spencer'in felsefi görüşlerinin yerini artık modern bilimin aldığını vurgulamıştır. Yazısının devamında Lamarck (1744-1829) tarafından ortaya atılan ve Darwin (1809-1882) tarafından evrim teorisinin dünyanın yaratılmış olduğu iddiasını yendiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine de Büchner ve Feuerbach ((1804-1872)'ın evren hakkındaki materyalist düşünceyi çağın modern bilimleriyle izaha kalkışarak tekrar canlandırdıklarını ifade etmiş ve materyalizm hakkında bahsetmiştir.[105]

2.2. Materyalizmin Yayılmasında Etkili Olan İsimler

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de yayılma imkânı bulan materyalizm 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde memleketimizde hızla yayılmaya başlamıştır. Bu sebeple birçok fikir adamımızda materyalizm düşüncesinin etkileri görülmektedir. Kimileri materyalist fikirlerden kısmen etkilenmiş veya yazılarında bu düşünceden bahsetmişlerse de bazıları da bu düşüncenin savunucuları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Materyalizmden kısmen etkilenmiş münevverlerimiz yazılarında bu düşünceden bahsederek ülkemize girmesine zemin hazırlamışlardır. Bu isimler arasında Hoca Tahsin Efendi (1811-1881), Ahmed Mithat Efendi (1844-1912) ve Beşir Fuad bulunmaktadır. Materyalizmi benimseyen isimler ise bu düşüncenin yayılmasını sistematik olarak sağlamaya çalışmış ve bu gayede birçok çalışmalarda bulunmuşlardır.

Materyalizmin Türkiye'de yayılmasında etkili olan süreli yayınlar bahsinde adlarını sıkça zikrettiğimiz isimlerin çalışmalarıyla materyalizm ülkemizde yayılmaya başlamıştır. Bu yayınların yapılmasını sağlayan ve materyalizm hakkında yazılar kaleme alıp bu düşünce hakkında bilgi veren ve savunan kişiler hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Bu isimlerin hayatları ve eserleri hakkında kısaca

[105] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 118-120.

bilgiler verilecektir. Zira bu isimler ve görüşleri hakkında fikirleri detaylıca sunmak başlı başına bir konu olacağından kısaca bilgi vermekle iktifa edeceğiz.

2.2.1. Baha Tevfik Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Materyalizmin Türkiye'de yayılmasında en önemli isim olan Baha Tevfik 13 Nisan 1884 tarihinde İzmir'de dünyaya gelmiştir. İzmir Namazgâh mektebinde ilköğrenimi almış ve orta öğretimini İzmir Rüşdiyesi'nde tamamlamıştır. Ardından yine İzmir İdadisini de bitirerek İstanbul Mekteb-i Mülkiyesi (Siyasal Bilimler Fakültesi)'nden mezun olmuştur. İzmir'e dönen Baha Tevfik burada çeşitli memuriyetler yaptıktan sonra buradaki memuriyetten ayrılıp Balkan Savaşlarının olduğu tarihlerde İstanbul'a dönerek Rehber-i İttihat-ı Osmanî Lisesi'nde felsefe öğretmenliği görevini almıştır. Ömrünün sonuna kadar da buradaki görevlerini sürdürmüştür. İyi derecede Fransızca bilen Baha Tevfik İzmir İdadisinde öğrenciyken Batı felsefesine merak salmış ve alanda okumalarını üniversite ve sonrasına kadar yapmıştır. Daha sonra Arkadaşı Ahmed Nebil ile tercümelerini yapacakları Ludwing Büchner'in "Kraft und Stoff (Madde ve Kuvvet)"ini ve Alfred Fouillée'nin "Historie de la Philosophie (Tarih-i Felsefe)" adlı eserini bu dönemlerde okumuştur. Okuduğu diğer felsefî kitaplar arasında; Ernest Haeckel'in "Kainâtın Muammaları" ve "Vahdet-i Mevcut" kitapları da vardır. Bunların yanı sıra Kant'ın felsefesini yakından incelemiştir. Odette Lacquerre'in feminizm görüşünden etkilenmiştir. Nietzsche, Gustave Flaubert (1821-1880) ve Leon Tolstoy (1828-1910) okuduğu yazarlardandır. Okuduğu bu eserler arasından en çok etkilendiği Büchner'in "Madde ve Kuvvet" adlı eseridir. Onun madde, evren, din, tanrı hakkındaki görüşlerini etkileyen ve materyalist ve ateist olmasında en kuvvetli etken bu kitaptır. Baha Tevfik 1914 yılında karaciğer hastalığı sebebiyle 30 yaşında kaybetmiştir.[106]

Baha Tevfik materyalizmin bilinçli ve sistemli bir savunucusudur. Materyalizmi anlatma ve yayama amacıyla çok ciddi çalışmalarda bulunmuştur.

[106] Mustafa ATEŞ, Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Düşünce Yapısı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2/17, (2017), 332-333; Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 195.

Yukarıda bahsettiğimiz süreli yayınların tamamında emeği olan bir düşünürdür. Arkadaşlarıyla kurduğu Teceddüd-i İlmi ve Felsefî Kütüphanesi ve buna bağlı olan Felsefe Mecmuası ve Piyano Mecmualarında bu hedefine ulaşmak için yazılar kaleme almıştır. Döneminde felsefenin çok bilinmemesine karşın bu bilimi insanlara öğretmek hatta sevdirmek gayretindedir. Yaptığı çalışmalarla bunu düşündüren Baha Tevfik halkın birçok kesimine ayrı ayrı hitap edecek felsefe çalışmalarında da bulunmuştur. Ahlaki, milli, dini konuları ve gelenekleri hedef alan Baha Tevfik çeşitli yazılarında bu hususları eleştiren, küçük gören bir tutum içerisinde olmuştur.

Baha Tevfik edindiği bu görevi yerine getirmek için yaptığı çalışmalarında yalnız kalmamıştır. Bu çalışmalarını arkadaşlarıyla tamama erdirmiştir. Nitekim Felsefe Mecmuasının ilk sayısında açılış bildirisi niteliğindeki "Birkaç Söz" adlı yazısında bu hususa değinmiş ve çalışkan arkadaşları olarak Dr. Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Subhi Ethem, Memduh Süleyman ve bir diğer materyalist Ahmed Nebil'den bahsetmiştir. Burada adı geçen Rıza Tevfik ile daha sonraları anlaşamayıp yollarını ayırmıştır. Geri kalan isimlerden yardımlar almış ve yaptığı çalışmalarda onlardan destek görmüştür.

Felsefeyi bütün bilimlerin anası olarak gören Baha Tevfik, Yunanca olan felsefenin bilgi anlamına geldiğini ve antik Yunan düşünürlerinin evreni anlama çalışmalarının genel adının felsefe olduğu kanaatindedir. Ona göre insanların evren hakkında araştırmalarının bir sonucu olarak zamanla yeni bilimler ve metotlar ortaya çıkmıştır. Bu durum diğer bilimleri felsefeden ayırmış olsa da özünde bütün bilimler felsefeden doğmuştur. Bunun için felsefe diğer bilimlerden önemli bir yer işgal etmektedir. Baha Tevfik felsefeyi beş başlık altında incelemiştir. Birinci başlık irade, düşünce, duyu ve ruh ve beden arasındaki ilişkilerden bahseden 'İlm-i Ahval-i Ruh (Psikoloji)'dir. İkinci başlık gerçeğin keşfedilebilmesini sağlayan yöntemleri içeren '' 'Metafizik'tir, her şeyin sebebini araştıran, eşyanın hakikatlerinden ve Allah'tan bahseder. Dördüncü başlık ise 'Ahlak'tır, mutluluğu temin eden ve insanın varoluş

gayesini kavramaya yardım eder. Beşinci başlık olarak da '*Estetik'*i ekler.[107] Baha Tevfik'in dünya görüşünü etkileyen felsefe hakkındaki en net ifadesi Felsefe Mecmuası'nın birinci sayısında yer alan "Maksat ve Meslek" adlı yazısında gizlidir. Bu yazısında felsefe hakkında *"dünün felsefesi bu günün bilim ve fenni, yarının bilim ve fenni ise bu günün felsefesidir"* demiştir.[108] Böylece onun düşünce hayatında felsefenin ne kadar önemli bir yer olduğu anlaşılmaktadır.

Materyalizmin temel konusu olan madde, atom hakkında Baha Tevfik'in görüşlerine yer vermek gerekmektedir. Baha Tevfik maddeyi ezeli ve ebedi olarak kabul etmiştir. Ayrıca ona göre bu görüş eski felsefecilerin çoğunu tanrılara ve vahdet-i vücûd inançlarına götürmüştür. Eşyayı bir araya getiren şey maddedir. Bir bal mumunun erimesiyle şekil değiştirmesi onun özü olan maddenin yani cevherin değiştiğini göstermez. Cevher aynıdır ancak renk, tat, uzunluk gibi cevhere bağlı olan arazlar değişir. Ona göre her şeyin ana unsuru olan madde evrenin her yerinde vardır ve aynı özelliklere sahiptir. Eşyanın var olabilmesi için değişim gereklidir. Bu değişimin olabilmesi içinse maddede, hareket alanı sağlaması için, boşluğu kabul eden Demokritos ve Epicure'un görüşlerinin aksine Descartes'ın görüşünü kabul etmiştir. Ona göre değişimi sağlayan şey uzamdır. Maddenin esas özelliğinin yani maddi cevherin kuvvet olduğunu ileri sürmektedir.[109]

Baha Tevfik natüralizm ve materyalizmi bir olarak görmektedir. Evreni tanıma anlama çabasında bu iki akım da aslında aynı şeyle meşgul olmaktadır. Materyalizmi izah ederken "Ruh da dâhil olmak üzere her şeyin aslını maddeye indirgemek mesleği" şeklinde tanımlamıştır. Ona göre ruh beynin bir işlevidir. Nasıl ki mide, mide özsuyunu üretiyorsa beyin de tefekkürü meydana getirir. Baha Tevfik eserlerinde materyalist görüşlerini ifade ederken darwinizmden faydalanmaktadır. Evrim teorisini kabul edişi ve evrenin ilahi bir güç tarafından yaratılmadığını aksine ezelden beri var olan maddenin aşama aşama evirilerek bu hale geldiğini

---

[107] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 200.
[108] Ayrıca Bkz. Baha Tevfik, "Maksat ve Meslek", *Felsefe Mecmuası,* İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, NS0561, (1326), 1.
[109] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 204-205.

savunmasından darwinizmden etkilendiğini açıklamaktadır. Buradan yola çıkarak Baha Tevfik'in diyalektik veya klasik materyalist usulü benimsemediğini evrimci-biyolojik materyalizm anlayışında olduğunu söyleyebiliriz.[110]

Baha Tevfik'in Eserleri;

- *Ba's-ü Ba'de'l-Mevt*, Tolstoy'dan çeviri, 1325.
- *Felsefe-i Edebiyât ve Şâ'ir Celîs*, 1330.
- *Felsefe-i Ferd*, 1332.
- *Feminizm: Alem-i Nisvân*, Odette Lacquerre'den çeviri.
- *Fransızca İştikâk Lügatı*, Hasan Vasfi Menteş ile birlikte, 1323-1325.
- *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*, Ahmed Nebil ile birlikte.
- *Karagöz Sâlnâmesi*.
- *Madde ve Kuvvet* (Kraft und Stoff): Friedrich-Karl Christian Ludwig Büchner'den Ahmed Nebil'le birlikte çeviri.
- *Muhtasar Felsefe*, 1331.
- *Nietszche, Hayatı ve Felsefesi*, Ahmed Nebil ve Memduh Süleyman ile birlikte çeviri.
- *Psikoloji: İlm-i Ahvâl-i Ruh*, Ahmed Nebil'le birlikte.
- *Târih-i Felsefe* (Historie de la Philosophie), Alfred Fouillêe'den Ahmed Nebil'le birlikte çeviri.
- *Teceddüd-i İlmî ve Edebî*.
- *Tedkîkât: Terâcim-i Ahvâl*, 1325.
- *Vahdet-i Mevcûd: Bir Tabiat Aliminin Dini*, Ernest Haeckel'den Ahmed Nebil'le birlikte çeviri.[111]

2.2.2. Subhi Edhem Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber Manastırlı olduğu bilinmektedir. 1908 Askeri Baytar Mektebini bitirmiştir. Çeşitli

---

[110] ATEŞ, Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Düşünce Yapısı, 341.
[111] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 198; ATEŞ, Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Düşünce Yapısı, 334.

askeri görevlerde bulunduktan sonra Manastırda Rehber-i İttihat Lisesi'nde Doğal Tarih öğretmenliği yapmış ve buradaki görevine hükümet son verinceye kadar devam etmiştir. 1919 yılında Almanya'ya gitmiş ve burada felsefe alanında çalışmalarda bulunmuştur. Selanik'te çıkan *Genç Kalemler* dergisinde yazılar yazmıştır. Baha Tevfik'in çıkardığı Felsefe Mecmuası'nda da yazıları vardır. Bu yazıları genellikle evrim teorisi, materyalizm ve pozitivizm hakkındadır. 1922 yılında hayatını kaybetmiştir.[112]

Doğa bilimleri alanında ciddi çalışmaları olan Subhi Edhem evrimci materyalist görüşüne sahiptir. Bu görüşlerini "Hayat ve Mevt" (1913) adlı kitabında beyan etmiştir. Hayatı tamamen kimyasal ve fiziksel süreçlerin sonucu olarak görmüş, Lamarckizm ve Darwinizm akımlarından etkilenmiştir. "Hayat ve Mevt" adlı eserinde hayatın kaynağını araştırmış ve bu konuda Animizm, Vitalizm ve Monizm olarak üç yaklaşımın olduğunu açıklamıştır. Ludwig Büchner ve Ernst Haeckel'den etkilenmiştir. Nitekim Hayat ve Mevt adlı çalışmasında materyalist düşüncelerini evrim bağlamında açıklamış ve şöyle demiştir: *"Tabîatda bugün eşyâ-ı mâddiyye ve uzviyye her ân değişmektedirler. Hâdisât bu tebeddülâtın mütehassılı, fer'idirler. Bununla beraber her hâdise son bir kânûna münkad ve esîrdir ki bu da mâddede nihâyet bulur. "Hayât, mâddenin bir tarz-ı mahsûs teşekkülüdür". Bizim eşyâ-yı mâddiyye diye gördüğümüz, kabûl ettiğimiz şeyler bir cevher-i aslînin muvakkat şekl-i zâhirîsidir. Madenî, nebâtî, hayvânî şekiller; maddenin neşv ü nemâları, muhtelif istihâleleridir."*[113]

Suphi Edhem'in eserleri;

- *Darwinizm* (Manastır 1911)
- *Sosyoloji* (Manastır 1911)
- *Târîh ve Müverrihler* (Selanik 1912),
- *Hayât ve Mevt* (İstanbul 1913)
- *Lamarckizm* (İstanbul 1914)
- *İlm-i Hayvânât-ı Umûmiyyeye Medhal* (İstanbul 1917)
- *'İlm-i Hayvânât Dersleri, Fen Adamları* (İstanbul 1917)

[112] İnan Kalaycıoğulları, "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", *Dört Öğe,* 4, (2013), 80; Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 229.
[113] Remzi Demir, Tuba Uymaz, "Subhi Edhem Bey'in Hayat ve Mevt'i", *Dört Öğe,* 4, (2013), 53.

- *İlm-i Nebâtât Târîhi* (İstanbul 1917)
- *Tıbbî ve Zırâ'î 'İlm-i Nebâtât Dersleri* (İstanbul 1917)
- *Nevsâl-i Baytarî* (İstanbul 1918)
- *Bergsonve Felsefesi* (İstanbul 1919)

2.2.3. Memduh Süleyman Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber Baha Tevfik'in fikir arkadaşlarındandır. Defter-i Hakanî[114] müdürü Süleman Bey, kardeşi ise Şehabettin Süleyman'dır. Rübab, Felsefe Mecmuası ve Yirminci asırda Zeka adlı dergilerde yazılar yazmıştır. Bu yazılarında evrimci ve materyalist fikirleri bulunmaktadır. Bilinen eseri ise Edvard Von Hartman'den çevirdiği "Darwinizm" isimli eserdir. Bu eserde yer yer materyalist düşünceler göze çarpmaktadır.[115]

Felsefe mecmuasında "Hal-i hazırın Meselesi – Hakiki Mürteciler ve Avrupalılaşma" başlıklı yazısında hayatı ve evrim hakkındaki görüşlerini ifade etmiştir. Ona göre hayat evrimin bir sonucudur. Memduh Süleyman Lamarck, Darwin, ve Edvard Von Hartman'ın madde ve doğa hakkındaki görüşlerinden etkilenmiş ve Darwinist yaklaşımı benimsemiş bir yazardır.[116]

2.2.4. Doktor Edhem Necdet Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

Doktor Edhem Necdet'in hayatı hakkında malumat sahibi değiliz. Ancak onun Edhem Nejat (1887-1921) ile karıştırıldığı hakkında bilgiler vardır. Bu bilgilere göre bu iki kişinin imzaları birbirinden farklıdır. "Tekâmül ve Kanunlar" adlı eserde yer alan imza Edhem Nejat olarak değil Doktor Edhem Necdet ismiyle atılmıştır. Ayrıca Edhem Nejat yazılarında Doktor ünvanını kullanmamıştır. Doktor Edhem

[114] Osmanlı'da arazi ve tımar kayıtlarıyla ilgili iş ve işlemlerin yapıldığı devlet dairesi.
[115] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 253.
[116] Memduh Süleyman, "Maksat ve Meslek", *Felsefe Mecmuası,* İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, NS0561, (1326), 1, 1.

Necat'ın "Tekâmül ve Kanunlar" adlı eseri ve Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İçtihad Mecmuası'*nda yazıları vardır.[117]

Doktor Edhem Pozitivizm, Darwinizm ve Materyalizm akımlarından etkilenmiş bir Osmanlı aydınıdır. İctihad dergisinde yayınlanan "Nesc-i Dimâğın Tekamülü" (25 Aralık 1913) adlı makalesinde bu görüşlerini ifade etmiştir. Madde canlı hayata geçerken birleşme ve ayrılma yollarını kullanır. Madde birleşerek bir şeyleri oluşturur bu oluşturduğu şeyler arasında canlı varlıklar da vardır. Canlı hayatın maddesel olarak oluşması uzun zaman almış bir evrimin neticesidir. Ona göre hayat hareket ve evrimin bir neticesi olarak var olmuştur. Hareketsizlik ve değişimsizlik ise ölüm demektir. Hayat değişimden ibarettir sürekli bir devinim halindedir. Ve bu değişim güçlü ve güçsüz varlıklar arasında bir savaşla kendini gösterir. Güçlü olan hayatta kalmak için silahlara sahip olandır ve her daim galip gelmek ister. Zayıf olan ise hayatta kalmak için bir silah üretememiş ve bu uğurda savaşamayacak olan ve nihayetinde yok olacak olandır. Bu savaşla canlılar evrilmişler ve her savaş sonrası edindikleri değişimleri de kalıtsal olarak yeni nesillerine ulaştırdılar. Böylelikle Doktor Edhem Necdet dünyanın iki kuvvetin etkisi altında olduğunu söyler. Bu kuvvetler hayat ve ölümdür. Ayrıca bilgilerin gözlem ve deneyle elde edilebileceğini savunarak pozitivist yaklaşımını da ifade etmiştir.[118]

2.2.5. Celal Nuri İleri Hayatı, Görüşleri ve Eserleri

15 Agustos 1882 yılında Gelibolu'da doğan Celal Nuri'nin asıl ismi Mehmet Celalettin'dir. Babası Girit'in Kandiye eşrafına mensup Helvacızâde Mustafa Nuri Efendi'dir. Babası aynı zamanda 1908-1922 yılları arasında Meclis-i Ayan üyeliği yapmıştır. Celal Nuri ilk öğrenimini babasının Mutasarsıf olarak görev yaptığı Sakız ve Canik sancaklarında tamamladı. Orta öğrenimini ise Galatasaray Mekteb-i Sultanî'sinde tamamlamıştır. 19 yaşında Mekteb-i Hukuk'a gitmiş ve burada eğitimine devam ederken Hariciye Nezareti Tahrirât-ı Hariciyye kaleminde görev

[117] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 267.
[118] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 267-279.

almıştır. II. Meşrutiyet'ten evvel hukuk fakültesini bitirmiş ve hukuk-u amme alanında doktora derecesi almıştır. Celal Nuri İtihad, Hürriyet-i Fikriye ve Edebiyât-ı Umumiyye dergileri başta olmak üzere bir çok gazete ve mecmualarda 2444'den fazla yazı yayınlamıştır. Damat Ferid (1853-1923) hükümetleri döneminde gerek kullandığı dil gerekse muhalif duruşu sebebiyle dergileri kapatılmış ve Roma (4 Ay) ve Malta (20 Ay) olmak üzere sürgün cezaları almıştır. Zengin ve kültürlü bir aileye sahip olan Celal Nuri gençlik yıllarından itibaren Avrupa'nın birçok yerine seyahatler düzenlemiştir. 22 Kasım 1919 yılında Gelibolu milletvekili olarak seçilmesiyle siyasi kariyeri başlamıştır. 2 Kasım 1938 yılında ölmüştür.[119]

Celal Nuri, Baha Tevfik ve arkadaşlarından sonra materyalizm fikrinin yayılmasında etkili olan bir diğer önemli isimdir. "Tarih-i İstikbâl" adlı eserinin "Mesail-i Fikriye" kısmında materyalizm hakkında detaylı bilgiler vererek bu fikri açık bir şekilde savunmuştur. Bu eserinde materyalizmden bahsederken bu akım ve İslâmiyet arasında bir benzerlik olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Ona göre madde boşlukta şekil değiştirerek varlığı ve şeyleri oluşturur. Madde denildiğinde insanın aklına katı, kaba, durağan nesneler geldiğini ancak maddenin her yerde olduğunu ve duygu ve ruh gibi şeylerin de madde kavramının altında olduğunu ifade ederek şey ve madde anlamlarını birleştirmeye çalışmıştır. Celal Nuri madde ve kuvvetin bir olduğunu ifade ederken her ikisinin de yok edilemeyeceğini söyler.[120]

Ayrıca medde hakkında yanlış bir kanaate varan akaitçilerin de dünyanın yaratılışı hakkında yanlış düşündüklerini ifade eder. Zira madde ve kuvvet ezeli ve ebedidir. Bunlar olmadan hiç bir şey yaratılamaz. Akaitçilere göre ise varlık bir anda hiçten meydana gelmiştir. Bu düşünceyi eleştirmiş ve akaitçilerin yanlış bir kanıya vardıklarını ifade etmiştir. Darwinizmden de etkilenerek dünyadaki canlıların bir evrim sonucunda var olduklarını savunmuştur. İnsanın evrimin en mükemmel bir

---

[119] Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir hareketlerine Bakışı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Dergisi,* 15, (2004), 227-274.
[120] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 282-283.

sonucu olduğu gibi insan ruhu da tıpkı beden gibi evrilerek bu mükemmliğe ulaşmıştır.[121]

Celal Nuri'nin Eserleri;

- *Tarih-i İstiklâl* (1331-1332)
- *Perviz, O, Yine O, Hep O* (1332)
- *Müslümanlara Türklere Hakeret Düşmanlara Riayet ve Muhabbet* (1332)
- *Ölmeyen* (1917)
- *Tarihi-i Tedenniyât-ı Osmanîye* (1330)
- *Kara Tehlike* (1334)
- *İttihad-ı İslâm ve Almanya* (1332)
- *İştirak Etmediğimiz Hareket* (1917)
- *İlel-i Ahlâkiyemiz* (1332)
- *İttihad-ı İslâm* (1331)
- *Hatemü'l Enbiyâ* (1332)
- *Rum ve Bizans* (1917)
- *Kutup Musahbeleri* (1331)
- *Kadınlarımız* (1331)
- *Taç Giyen Millet* (1339)
- *Kendi Nokta-ı Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* (1330)[122]

Bunların dışında elliyi aşkın kitap ve iki bin iki yüz kadar makaleleriyle bolca eser veren münevverlerimizdedir.[123]

2.2.6. Doktor Abdullah Cevdet Hayatı, Görüşleri ve Eserleri (1689-1932)

Babası Diyarbakır birinci tabur kâtiplerinden Ömer Vasfi Efendi'dir. 9 Eylül 1869 yılında Arapkir'de doğdu. Ailesinden ilk eğitimini aldıktan sonra ilk öğrenimini Hozat ve Arapkir'de tamamladı. İstanbul Kuleli İdadisinde okuduktan sonra Askerî Tıbbiye'yi bitirmiş ve Tabip Yüzbaşı olarak mezun olmuştur. İtihat ve Terakki cemiyeti kurucularından olan İbrahim Temo yakın arkadaşlarındandır ve kendisine

[121] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 285-287.
[122] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 281-282.
[123] Necmi Uyanık, "Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir hareketlerine Bakışı", 241.

Felix Isnard'ın "Spiritüalisme et Matérialisme" adlı kitabını tavsiye eder. Bu kitap o zamana kadar dindar olan Abdullah Cevdet'in hayatında derin izler yaratmış ve şüphelere sebep olmuştur. Etkilendiği bir diğer kitap ise Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eseridir.[124]

Dr. Abdullah Cevdet'in materyalizm hakkındaki düşncesi Gustave Le Bon (1841-1931)'dan etkilenmiştir. Maddenin ezeli ve ebedi olduğunu ve kanatta hep deveran içinde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre madde asla yok olmaz. Maddenin çözümlenip ayrışması da varlıkla tekrar bütünleşmesini ifade eder. Yani ona göre Bon'un madde hakkında keşfettiği şey aslında Fenafillah, ebedi dünyada bir seyir ve gezintidir. Bu düşüncesine kaynak olarak ise Gustave Le Bon'dan çevirdiği "Asrımızın Nusus-ı Felsefiyesi" adlı kitabını göstermektedir. Ayrıca bu fikrini çeşitli yayınlarda kaleme aldığı şiirleriyle de ifade etmiştir. Bu alanda "Masumiyet" adıyla çıkarılan şiir kitabından bahsetmek gerekir. Bu şiirlerine bakarak kendisinin materyalist fikirlerden derinden etkilendiği kanaatine varılabilmektedir;

Bir şey ki, yok olamaz Adîm-i mutlak,
Olur mu ona hiç bidayet olmak?

Başka bir şiirinde ise;
Ezeliyet sözü gerçi karanlık,
Odur yine ancak hürmete layık,
Vardı, var eşya, her zaman olacak,
Milyarlarca âleme can olacak.[125]

Dr. Abdullah Cevdet'in madde ve felsefe hakkında şiirleri çok sayıdadır. Burada ancak birkaç örnekle iktifa edilmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet'in Bazı Eserleri;

[124] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 305.
[125] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 311-312.

- *Hiç* (1890)
- *Tuluat* (1891)
- *Türbe-i Masumiyet* (1890)
- *İslâmiyet Tarihi,* Reinhart Dozy'den Tercüme (1908)
- *Hükümdar ve Edebiyat,* (Alfieri'den tercüme) *Bir Hutbe Hemşehrilerime* (1909)
- *Cihan-ı İslâma Dair Bir Nazar-ı Tarihî ve Felsefî* (1922)
- *Dimağ: Dimağ ve Ruh Arasındaki Münasebât-ı Fenniyeyi Tetkik* (1308)
- *Dimağ ve Melâkât-ı Akliyyenin Fizyolociya ve Hıfzıssahası (1333)*
- *Fünün ve Felsefe ve Felsefe Sanihâlârı* (1328)
- *İkâz-ı Müslim* (1316)
- *Mâsumiyet* (1311)
- *Avrupa Harbinden Alınan Psikolocya-ı Dersler,* Gustave Le Bon'dan çeviri
- *İlm-i Ruh-i İçtimaî* (1924)
- *Hamlet,* W. Shakespeare'den çeviri
- *Macbeth,* W. Shakespeare'den çeviri
- *Kral Lear,* W. Shakespeare'den çeviri
- *Terbiye ve Veraset,* Jean Marie Guyau'dan çeviri (1926)
- *Bir Filozofun Şiirleri*, Jean Marie Guyau'dan çeviri (1929)
- *Harb ve Sözde İyilik*, Novicov'dan çeviri (1915)
- *Amelî Ruhiyat*, Gustave Le Bon'dan çeviri (1931)

Birçok farklı alanda, özellikle Felsefe, Edebiyat ve Tıp alanlarında eserler kaleme almış olup, bu eserlerin toplamı altmışı geçkindir.[126] Eserleri içerisinde en çok tepki çeken ise Reinhart Dozy (1820-1883)'den tercüme ettiği "İslâmiyet Tarihi" adlı kitabıdır. Bu kitapta Hz. Peygamber'e hakarete varan tutumlar olması hasebiyle eleştirilmiş ve din düşmanı olarak yaftalanmıştır. Buna müteakip Meşihat makamına gelen şikâyetler sonucu 17 Şubat 1910 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla eser toplatılmış ve toplanan kitapların Galata köprüsünden denize atılması kararı alınmıştır.[127]

[126] Akgün, *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* 308.
[127]Yunus Emre Tansu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İctihad Dergisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4/1, (Nisan 2018), 122.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

1.FİLİBELİ AHMED HİLMİ'NİN MATERYALİZM HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

II. Meşrutiyet'in yarattığı fikir özgürlüğü ortamından istifadeyle Osmanlı-İslâm coğrafyasında varlığını göstermeye başlayan materyalizm özünde tanrı tanımaz (ateist) bir felsefedir. Dünyayı maddeden ibaret gören ve metafizik alemi yok sayan dolayısıyla dinlerin öğretilerini hedef alan bir yapıya sahiptir. Bu nedenledir ki Osmanlı-İslâm coğrafyasında bu fikrin dillenmesi hemen akabinde bir refleks olarak tepkiyle karşılanmıştır. Yüzyıllardan beri dinle yaşayan ve dine önem veren bir geleneğin mensubu olan mütefekkirler bu felsefi akımın eleştirilerini çeşitli faaliyetlerle gerçekleştirmişlerdir.

Materyalizm'in Osmanlı-İslâm coğrafyasına girişinde rol alan isimleri ve çalışmalarından bahsetmiştik. Bu isimler ve çalışmalar materyalizmi benimseyen ve kabul eden bir yapıya sahiptir. Bunların karşında yer alan geleneğe sadık isimler ve çalışmaları da vardır. Temel olarak iki grubun varlığından bahsedebiliriz. Bunların ilki matertyalist düşünceyi savunanlar bir diğeri ise materyalist düşünceye karşı çıkanlardır. Bu iki grup arasında, madde ve evrenin mahiyeti, madde kuvvet, evrenin yaratılışı, Ruh, Tanrı, Vahiy gibi başlıklarda bir çatışma görülmektedir. Dini ve metafiziği kabul etmeyen gurup materyalizm savunması altında dine eleştirilerini yöneltmişlerdir. Buna mukabil olarak geleneğe sadık münevverler de savunmalarda ve karşı tenkitlerde bulunmuşlardır. Bunların temelinde yatan yaklaşım farklılığı ise Din-Bilim meselesidir. Aslında dolaylı veya direkt de olsa üzerinde tartışma yapılan mevzu din ve bilimin birbirlerinin zıddı veya tamamlayan unsurları olup olmadıklarıdır.

Avrupa’da neşvünema bulan materyalizmin coğrafya ve tarihten gelen bir arka planı bulunmaktadır. Avrupa’da reformla beraber gelişen özgür düşünce ortamı zamanla bazı kesimler tarafından din düşmanlığına evrilmiştir. Kilisenin akla ve bilime aykırı öğretilerinden kurtulan batı düşüncesi ve bilimi dinden bağımsız olmayı terakkinin en vazgeçilmez özelliği olarak telakki etmektedir. Ancak aynı durum İslâm dini için söylenemez. Zira İslâm dini bilme dayalı ve bilme teşvik eden bir yapıya sahiptir. *“İlim Çin'de de olsa ona tâlip olun. Çünkü ilim her Müslümana farzdır.”*[128] diyen İslâm peygamberi, İslâm’ın bilime verdiği önemi kesin bir dille ifade etmiştir. İslâm’a göre yabancı bilimler birer tehdit olarak görülmemiş hatta bunların da öğrenilmesi teşvik edilmiştir. Buradan yola çıkarak materyalizmin geliştiği ve yayıldığı coğrafya olan Avrupa’da din-bilim çatışması varken İslâm coğrafya ve tarihinde böyle bir çatışma şöyle dursun bir birliktelik söz konusudur. Binaenaleyh materyalist fikri savunan grubun din ve bilim konusundaki yaklaşımlarının yerli ve milli olmaktan ziyade bir geri kalmışlık refleksi sonucu tutundukları özentilik ihtiyacı sonucu olduğu söylenebilir. Nitekim vülger materyalizminin Osmanlı aydınları tarafından kabul görmesi de buna bağlanabilir.

Vülger materyalizmi, Louis Büchner’in “Madde ve Kuvvet” eseri vasıtasıyla Osmanlı materyalistleri tarafından nihaî ve tartışmasız bir şekilde kabul edilmiştir. Bunun en etkili sebebi, maddeyi en başından ele alarak insanlığın doğuşu ve medeniyet gelişimini izah etme iddiasıyla birlikte medeniyet gelişimine ait safhaları sunmasıdır. Dolayısıyla vülger materyalizmi Osmanlı’nın geri kalmışlığına çare sunar nitelikte görüldüğü için Osmanlı materyalistleri tarafından da kabul görmüştür. Bu nedenle vülger materyalizmini geri kalmışlığın ilacı olarak kabul etmişlerdir. Böylece kendi düşünce geleneklerine yabancılaşmaya ve batı felsefesinin etkisi altına girmeye başlamışlardır.[129]

18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da hızla teşekkül etmiş ve yayılma imkânı bulmuş olan Materyalizm akımı yine Avrupalı aydınlar ve eserleri vasıtasıyla

[128] Beyhakî, Şuabu’l-İman-Beyrut,1410, 2/253
[129] Bulğen, “Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, 405.

dünyanın birçok yerinde kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın etkisi altında kalmaya başlayan Osmanlı coğrafyasında da bu akımın tesirini görmek mümkündür. Materyalizmi Avrupa'dan Osmanlı-İslâm coğrafyasına taşıyan isimler Osmanlı Devleti tarafından Avrupa'da okumaya gönderilmiş Osmanlı münevverleridir. Vatanlarına döndüklerinde Avrupa'dan öğrendikleri materyalizm gibi birçok felsefi akımı kendi coğrafyalarında yayılmasını sağlamak için etkili faaliyetlerde bulunmuşlardır. Önceki bölümde zikrettiğimiz isimler ve yapmış oldukları yazılı yayınlar vasıtasıyla Materyalizm fikri sadece Osmanlı aydınları arasında değil halk arasında da tanınır ve takip edilir bir özellik kazanmıştır. Osmanlı aydınları ve mekteplerdeki öğrenciler de Avrupa'da cereyan eden felsefi akımları tanımış ve bu akımlar birer merak kaynağı olmuşlardır. Yapılan yazılı yayınlar bu kitleler tarafından ilgiyle takip edilir olmuştur.

Osmanlı'da açılan ve Avrupa eğitim sistemini benimseyen Mekteb-i Tıbbıye (1839), Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi (1868), Mekteb-i Harbiye (1834) gibi kurumlarda felsefi akımlar özellikle materyalizm ciddi bir yayılma alanı bulmuştur. Bu kurumların eğitim anlayışları Avrupa'da cereyan eden çeşitli felsefi akımların etkisiyle oluşturulduğundan bu kurumlarda eğitim alan öğrenciler de bu felsefi akımların etkisinde kalıp kendi ilmi yaklaşımlarını bu etki çevresinde geliştirmişlerdir. İngiliz tarihçi ve Gezgin Charles Macferlane (1790-1858) Mekteb-i Tıbbiye'ye yaptığı ziyarette burada yapılan eğitimin tamamen materyalist bir eğitim olduğuna dair notları dikkat çekicidir. Macferlane, 1847 ve 1848 yılları arasında Osmanlı Devleti'ni tanımak amacıyla yaptığı bir gezi esnasında Mekteb-i Tıbbiye'de yapılan bir toplantıya davet edilmiş ve buradaki izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir: *"Doktorlara ve Türk asistanlarına ayrılan mükemmel döşenmiş bir salona davet edilmiştim. Kanepenin üzerinde bir kitap vardı. Alıp baktım. Bu Baron d'Holbach'ın dinsizlik kitabı olan 'Systeme de La Nature' un en son Paris baskısı idi. Kitabın çok okunmakta olduğunu sayfalarından birçok kısımlarının işaretlenmiş olmasından anladım. Bu kısımlar özellikle tanrının varlığına inanmanın saçmalığını, ruhun ölmezliği inancının imkânsızlığını matematikle gösteren kısımlardı. Kitabı yerine koyarken Türk doktorlarından biri yanıma geldi. Fransızca olarak şunları*

söyledi: ‘ C’est un grand ouvrage! C’est un grand Philosophe! İl a toujo-urs reison!’ (Bu büyük bir filozoftur! Bu büyük bir filozofun eseridir! O daima haklıdır!)[130]

Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı’da Avrupa’dan etkilenen bir eğitim anlayışı ve bu etki ile gelişen bir kesim bulunmaktadır. Batıya ayak uydurmaya çalışan Osmanlı Devleti'nin bu amaçla açmış olduğu mekteplerden yetişenler, burada etkisi altında kaldıkları felsefi akımları sadece felsefe olarak değil muasırlaşma çabasının bir gereği olarak da görmektedirler. Bir başka deyişle bu mekteplerde, Avrupa'yı üstün kılan saikler olarak gördükleri bu felsefi akımları benimseyerek Avrupa'nın sahip olduğu güç ve refaha ulaşılabileceği kanaatine sahip bir kesim yetişmekteydi. Bu sebeple belki de bu akımlar Avrupa'da görmedikleri kadar ilgiyi bu mekteplerde yetişenler tarafından görmekteydi.

Materyalizm fikrine karşı olan Mehmet Ali Ayni (1868-1945), İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946), Abdullatif Harputî (1842-1914), Şeyhu’l-İslâm Musa Kâzım Efendi (1858-1920), İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946), Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri Efendi (1869-1956), Ömer Nasuhi Bilmen (1882-1971), M. Şerafettin Yaltkaya (1879-1947), ve Filibeli Ahmed Hilmi’nin de aralarında olduğu aydınlarımız çeşitli yazılı faaliyetlerle ilmî sahada bu fikre dair eleştirilerini yapmışlardır. Bu isimlerin yanında; Harpûtîzâde Hacı Mustafa (Red ve İspat, İstanbul 1330), İsmail Ferîd (İbtâl-i Mezheb-i Maddiyûn, İzmir 1312), Ahmed Midhat Ben Neyim: Hikmet-i Maddiyyeye Müdafaa, İstanbul 1308), Emin Feyzi (İlim ve İrade, İstanbul 1343), Halid Edip (Mâddiyyûn’a Reddiye, İstanbul 1334), Babanzâde Ahmed Naîm (Hikmet Dersleri, İstanbul 1329) ve ayrıca Ulûm gazetesindeki yazılarıyla, Ali Suâvi (1839-1878) ve Ziya Gökalp (1876-1924) materyalizmi eleştiren ve karşısında duran dönemin aydınlarındandır.[131]

---

[130] Bulğen, “Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, 404.
[131] Bulğen, “Osmanlı Yeni İlmi Kelâmında Materyalizm Eleştirileri”, 409.

Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcileri içersinde materyalizm hakkında etkili eleştiriler geliştirenler arasında özellikle Abdullatif Harputî, Musa Kazım Efendi, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri ve Filibeli Ahmed Hilmi önde gelen isimlerdendir. Abdullatif Harputî: *"Kelamcılarımız Yeniçağ felsefesine karşı, Kelam ilmimizde madde ve kuvvetlerinin, esîr ve fezanın hâdis olup, onların kâinatın aslı olmadıklarını ispat etmelidir. Maddenin ataletini ve maddede görülen alametler ile varlıklarına hükmolunan kuvvetlerinin bizzat maddenin kendisinin icat edemeyeceğini de göstermelidir. Âlemdeki varlıkların madde ve maddiyata münhasır olmadığını, mevcudât-ı âlemin var edilmesinde kendisi dışında ve onun üstünde hâkim bir müessir yaratıcı güce muhtaç bulunduğunu ortaya koymalıdır. Madde ve maddiyat âleminin üstünde mana âlemi, mücerre âlem ve ruhlar âleminin mevcut olduğunu da hâlihazırdaki felsefesinin metod ve ilkeleriyle ispat etmelidir."*[132] Ayrıca Tenkîhu'l-Kelam adlı eserinde materyalizm hakkında eleştiriler getirse de tavsiye ettiği metodu uyguladığı söylenememektedir.[133] Şeyhulislam Musa Kâzım Efendi, İspat-ı Vâcib konusunda hudus ve imkân delillerini incelerken hudus delili bağlamında materyalizmin iddialarına değinmiştir. Materyalistlerin maddenin varoluşu ve maddenin devamlılığı ile alakalı görüşlerini eleştirmiştir.[134] Şeyhulislam Mustafa Sabri materyalistlerin bilgi kaynağı olarak tecrübe ve gözlemden başka kaynak tanımamalarını eleştirmiştir. Böyle bir kabulün felsefe, mantık ve matematik gibi gözleme veya tecrübeye dayalı olmayan bilgilerin de var olduğuna dikkat çekerek materyalistlerin bilgi felsefelerini hedef almıştır.[135]

İzmirli İsmail Hakkı materyalizmi kuvvetli bir şekilde eleştirmiştir. Materyalizmin ilk tahlilde bilimsel bir görüş olarak görüldüğünü ancak detaylıca bakıldığında bu fikrin bilimsellikten çok uzak olduğunu söylemektedir: *"Maddiyyûn mezhebi asla tedkik-i İlmîye mütehammil değildir. Zâhiren ulûm-ı mütenebbiyyeye müstenid gibi görünen bu mezheb sahif-i ledeyi, bi't-tahlil ilme de, tecrübeye de*

[132] Abdullatif Harputî, *Kelam Tarihi,* (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1332), 113.
[133] Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı,*172.
[134] Musa Kazım Efendi, *Külliyât; Dini, İctimai Makaleler,* (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336), 161-164; Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı,*172.
[135] Mustafa Sabri, *Mevkıfu'l Akl ve'l İlm ve'l alem min Rabbi'l Alemin ve İbadihi'l Murselin,* (Beyrut: Daru'l-İhyai't-Tusari'l Arabi, 1921), 2/77-78; Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı,*173.

zıttır."[136] İzmirli İsmail Hakkı materyalizmin tarihi hakkında kısa bir bilgi vermiş ve bu akım hakkındaki görüşlerini şöyle sıralamıştır:

1- Maddiyyun, maddenin bizâtihî mevcûd olduğunu iddia ediyor.
2- Maddiyyun, mebde-i âlem olarak maddeyi kabul ediyor
3- Maddiyyun, kuvvet ile maddenin ezeliyet ve ebediyetini faraziyat-ı fenniyye ve netâiyic-i ilmiyye üzerine tesis etmek istiyor.
4- Maddiyyun süver-i âliyyeyi şeriât-i sâfilelerine irca ediyorlar fikri ihsas ile, ihsasî hayat ile, hayatı mürekkebât-ı kimyeviyenin harekâtı ile, bu harekâtı da fizik kanunları ile, fizik kanunlarını da harekât-ı Mîhânikiyye ile izâh ediyorlar.
5- Maddiyyun hâdisat-ı vicdaniyyenin hiçbirini en küçükğünü bile izâh edemiyor.
6- Maddiyyun'un itiyadı müsadere ale'l-matlûbdur ki safsatanın bir nev-i mühimmidir.
7- Evvelemirde kâbil-i vezn ve mesaha olmayan, gayr-i mahsus olan tecrübe-i hâriciyyenin mütealliki bulunan bir şeyin mevcûd olamayacağını isbat etmek lâzım iken güya isbat olunmuş gibi davranarak bir kaziye-i müselleme sayıyor, buna da istidlallerini bina ediyorlar.
8- Madde ve hareketin zamana nisbetleri üç vecihle olur: her ikisi de ezelî olur, Madde ezelî hareket gayri ezelî olur, her ikisi de gayr-i ezelî olur.
9- Maddiyyun, âlemi izâh hususunda kaziye-i müselleme addettiği mebadi-i selâseye istinad ediyor ki ber vechi âtî beyan olunur: Nâmğtenâhî atomlar vardır, bu atomlar ezelîdir, bunların her birinin karakter-i tabîiyyeleri vardır.[137]

1.1. Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri (1865-1914)

Ahmed Hilmi, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen düşünürlerimizden biridir. Yaşadığı dönemde cereyan eden Materyalizm, Pozitivizm gibi akımlara evvela Kelam ve Tasavvuf merkezli eleştirilerde bulunmuştur. Bunun yanında eleştirilerini inşa ederken sadece dini kaynaklardan yararlanmakla kalmamış aynı zamanda modern bilimin argümanlarını da kullanmıştır. Geleneksel Osmanlı-İslâm düşüncesinin tarzını kullanarak materyalizm gibi akımlara reddiyeler yazmıştır.

[136] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm,* 319.
[137] İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm,* 320-324.

Böylece kendi felsefesini inşa etmiş ve bu yeni felsefi akıma “Vahdet-i Vücud” adını vermiştir. Materyalizm konusunda müstakil bir eser olan “Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti”ni kaleme almıştır. Ahmed Hilmi’yi bu eseri kaleme almaya iten başlıca sebeplerden birisi de Celal Nuri’nin “Tarih-i İstikbâl” adlı eserinin birinci cildinde yeralan ‘Mesail-i Fikriye’deki materyalist fikirleri eleştirmek gayesidir.

Ahmed Hilmi 1281/1865 yılında bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalan ve Balkanlar'ın kozmopolit şehirlerinden birisi olan Filibe’de (Plovdiv) dünyaya gelmiştir. Babası Şehbender (Konsolos) olan Süleyman Bey, annesi ise Şevkiye Hanımdır. İlk tahsilini Filipe’de yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray Mekteb-i Sultanisi’nden mezun olmuş ve Posta ve Telgraf Nezareti’nde göreve başlamıştır. Daha sonra Duyûn-u Umumiye İdaresi’nde görev almıştır. (1890). Beyrut'ta görevliyken burada Jön Türklerle bağlantı kurmuş ve büyük ölçüde onların etkisinde kalmıştır. Jön Türklerin tavsiyelerine uyarak Mısır'a kaçmış ve Mısır'da da Terakk-i Osmaniye Cemiyeti'ne girmiştir. Mısır'da kaldığı dönemde *Çaylak* adında bir mizah gazetesi çıkarmıştır. 1901 yılında İstanbul'a dönen Ahmed Hilmi, jön Türklerle olan bağlantıları sebebiyle yakalanıp siyasi suçlu olarak Fizan'a sürülmüştür. Buradaki sürgünü II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir. II Meşrutiyet'in ilanının yarattığı atmosfer sayesinde İstanbul'a dönen Ahmet Hilmi Dârül-Fünun’da Felsefe öğretmenliği yapmıştır. Aynı dönemde Cem’iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye üyeliğinde bulunmakla beraber *İttihad-i İslâm* adlı toplamda 18 sayıdan oluşan haftalık gazeteyi çıkarmaya başlamıştır (1908). Bunun yanında *İkdâm, Şehbâl, Sırat-ı Müstakîm* ve *Yeni Tasvir-i Efkâr* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmaya devam eden Ahmed Hilmi, 1910 yılına gelindiğinde yayın hayatının önemli çalışmalarından biri olan haftalık *Hikmet Ceride-i İslâmiyesi*’i dergisini çıkarmaya başlamıştır. Yine aynı dönemde Hikmet Matbaay-i İslâmiye’sini kurmuş, 1911 yılında *Millet ile Musâhabe* adı altında bir dergi daha çıkarmıştır. Ahmed Hilmi bu yayınlarında, Coşkun Kalender, Kalender Geda, Şeyh Hüsnü, Özdemir gibi müstear isimleri kullanmış ve yazılarında İttihad-ı İslâm siyasetini savunmuştur. Toplamda 84 sayıdan oluşan *Hikmet* adında günlük bir gazete çıkarmaya başlayan

Ahmed Hilmi burada yazdığı yazılarda İttihat ve Terakki'yi eleştirmiştir (EK 5-6). Bu sebeple gazete defalarca kapatılmış ve son olarak Ahmed Hilmi'nin matbaa ve gazetesi kapatılarak kendisi Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Ancak burada da yayın hayatına devam etmiş; *Hikmet*'i tekrar çıkarmaya başlamıştır (1912). Bunun yanı sıra ömürleri uzun sayılmayacak olan *Münakaşa, Kanad, Nimet* ve bir mizah dergisi olan *Coşkun Kalender*'i de yayın hayatına kazandırmıştır. Bu yayınlarında Balkanlarda bir savaşın olacağına ve bir dünya harbinin gerçekleşeceğine dair yazılar kaleme almıştır. 1914 yılında şaibeli bir şekilde bakır zehirlenmesi sebebiyle vefat etmiştir. Vefat sebebinin bakır zehirlenmesinden ziyade masonlar tarafından gerçekleştirilen süikast nedeniyle olduğunu ileri sürenler de mevcuttur. Zira kendisi masonluk ve Siyonizm hakkındaki meseleleri ilk dillendirenlerden birisidir.[138]

Ahmed Hilmi eserlerini kaleme alırken Tasavvufi yazılarında Coşkun Kalender, Kalender Geda, milli ve hamasi şiirlerinde Özdemir müstearlarını kullanmıştır. Bunların yanı sıra "A.H.", "F.A.H." de onun kullandığı kısaltmalardandır.

Filibeli Ahmet Hilmi'nin bazı eserleri;

- *Asr-ı Hamidî'de Âlemi İslâm ve Sunusîler* (1909)
- *Müslümanlar dinleyiniz* (1910)
- *Âmak-ı Hayal: Raci'nin Hatıraları* (1910)
- *Tarihi İslâm* Dozy'nin Tarih-i İslâm'ına reddiye (1910-11)
- *Yirmici Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa - Müslümanlara Rehber-i Siyaset* (1911)
- *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür* (1911)
- *İlmi Ahval-i Ruh* (1911)
- *Darülfünun Efendilerine Tahrir-i Konferans: Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz* (1913)
- *Beşeriyetin Fahr-i Ebedisi Nebimizi Bilelim* (1913)
- *Üssü İslâm: Yeni Akâid* (1914)

[138] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1,* (İstanbul: 2017, Dergâh Yayınları), 65; Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, 119-120; Abdullah Uçman,"Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424,425.

- *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* (1914)[139]

Arapça, Farsça ve Fransızca bildiğini ifade ettiğimiz Ahmed Hilmi, Kelam, Tasavvuf, şiir, roman, tiyatro, felsefe, tarih ve sosyoloji alanlarında da eserler kaleme almıştır. Entelektüel hayatı sadece bilim ve sanattan ibaret olmayan Ahmed Hilmi dinî konularda da büyük öneme haiz eserler kaleme almıştır. Bunun yanı sıra İslâm aleminin çeşitli yerlerinde bulunmuş ve buralarda tanıdığı mütefekkirlerle İslâm ile alakalı birçok meseleler üzerinde fikir alış verişinde bulunmuştur.[140]

1.2. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Materyalizm Hakkındaki Görüşleri

Ahmed Hilmi'nin materyalizm hakkındaki görüşlerine geçmeden önce onun fikir hürriyetine önem veren birisi olduğunu ifade etmekte yarar vardır. Hayatının birçok anında fikir hürriyetini savunmuş birisi olan Ahmed Hilmi, yaptığı çalışmalarla da bu hassasiyetini göstermiştir. Düşüncelerin özgürce ifade edilmesi taraftarı olmuş ve düşüncelerin kapalı kalmasına, halktan gizlenmesine karşı olmuştur. Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti adlı eserinin henüz başında bu düşüncesini şu ifadelerle dile getirmiştir: *"Müsellem ve bedîhîdir ki, 'Bârika-i hakîkat, müsâdeme-i efkârdan çıkar."*[141] Hakikat kıvılcımları fikirlerin çatışmasından çıkar diyen Ahmed Hilmi, bu sözüyle farklı fikirlerin çatışmalarının gerçeğe giden yolun aydınlanmasında fevkalade öneme sahip olduğunu vurgulamıştır. *"Efkâr, zihinlerde medfûn ve mahfî kaldıkça ma'dûm hükmündedir, umuma bir fâ'ide te'min edemez. Efkârın kıymet ve mahiyeti anlaşılabilmek için meydân-ı münâkaşa ve tenkîde konulmaları icâb eder."*[142] şeklindeki açıklamasında ise fikirler zihinlerde gizli ve gömülü kaldıkça yok hükmünde olup, topluma bir

---

[139] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1,* (İstanbul: 2017, Dergâh Yayınları), 65; Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,* 119-120; Abdullah Uçman,"Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424,425.
[140] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi, Nebîmizi Bilelim,* haz. Rukiye Özer, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 12.
[141] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* sad. Erdoğan Erbay – Ali Utku, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2012), 33
[142] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 33.

fayda sağlayamaz diyerek, fikirlerin öneminin anlaşılabilmesi için tartışmaya ve eleştirilere maruz kalmasının gerekliliğini dile getirmiştir. Ayrıca: *"İnkîlâbdan evvel, düşünmek ve hele düşündüğünü söylemek bir cinâyet sayılıyordu. Şimdi, hamd olsun, herkes ne düşlündüğünü söyleyebiliyor. Her ifrât bir tefriti da'vet eder. Her amel, bir aksi amele müncer olur. Evvelce din ve saltanat nâmına bigayr-i hakkin zincirlenen dillerin, hür bir devrede çözülmesi tâbî'î ve zarûrî idi. Devr-i hürriyet Meşrûtiyet'te ilmî ve Fennî fikirlere yine fikirle mukâbele etmek umûr-ı tabî'iyyedendir."*[143] İnkılaptan evvel olarak nitelendirdiği dönem II. Meşrutiyet (1908) öncesi dönemdir. Bu dönemde düşünmek ve düşüncenin söylenmesi büyük bir cinayet sayılıyordu. Her bir tez anti tezini üretir, her aksiyon da reaksiyonunu doğurur. Önceden din ve saltanat adıyla haksız yere susturulan dillerin hür bir dönemde çözülmesi gayet doğal ve gereklidir. Hürriyet ortamında da fikirlere yine fikirlerle karşılık vermek de doğal bir şeydir diyen Ahmed Hilmi bu sözleriyle içinde bulunduğu dönemi ve şartlarını ifade ederken yine fikir hürriyeti bağlamında eleştirilerini dillendirmiştir.

Materyalizm eleştirisi olarak kaleme aldığı "Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti" eserini, Celal Nuri'nin "Tarih-i İstikbâl" adlı eserinin birinci cildinde yer alan 'Mesail-i Fikriye'deki materyalist fikirleri eleştirmek olduğunu söylemiştik. Celal Nuri bu eserinde Büchner'in Madde ve Kuvvet kitabında yer alan materyalist görüşleri savunmuştur. Hatta Ahmed Himi'nin tabiriyle materyalist fikirleri dogmatik[144] ve çocuksu bir tavırla savunmuş ve İslâm dininin öğretileriyle birleştirmeye çalışmıştır.

1.2.1. Celal Nuri'ye Yöneltiği Eleştiriler

Ahmed Hilmi, materyalizm eleştirilerine başlamadan önce Celal Nuri'nin çalışması olan "Tarih-i İstikbâl" hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Bu eser üzerinden önce yazarına sonra da materyalizm halkındaki görüşlerine değinen

---

[143] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 34.*

[144] Ahmed Hilmi'nin dogma tanımı: *"...müsellem, müsbet ve bedîhî olmayan şeyleri en müfrit bir kat'iyyet ve kanâ'atle dermeyân etmeye 'dogmatizma' derler."* Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 35.

Ahmed Hilmi’nin tenkid dili de yumuşaktır. Ahmed Hilmim’nin tenkid dili zaman zaman istihza içerse de kırıcı bir üsluptan uzaktır. Kendisi edebiyatla iştigal eden biri olması hasebiyle muhatabına yönelttiği tenkitler içerisinde hem edebî bir yumuşaklık hem de istihza kabilinden ifadelerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Huzur-u Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Delâleti eserinin başında Celal Nuri’ye ithafen şu sözler yer almaktadır: *“Tarih-i İstikbâl nâmında bir eserle fikrini bildirmiş olan Celâl Nuri Beyefendi’ye îfâ-ı tebrîk ve teşekkürle söze başlamayı bir vazîfe sayıyoruz. Müsellem ve bedîhîdir ki, ‘Bârika-i hakîkat, müsâdeme-i efkârdan çıkar.’ Celal Nuri Bey yazdığı eserle böyle bir müsâdeme imkânını ortaya koymuştur.”*[145] Ayrıca Celal Nuri Bey’in eserini eleştirmeye başlarken yine aynı yumuşaklık ve istihza şu sözleriyle kendisini göstermiştir: *“Celal Nuri Bey, eserine remzi, şâ’irane ve gayet… (afvımızı temenni ederiz) tuhaf bir mukaddime ile başlıyor.”*[146]

Ahmed Hilmi, Celal Nuri’nin “Tarih-i İstikbâl” adlı eseri üzerinden materyalizme eleştiri getirmekle beraber Celal Nuri’nin kaleme aldığı yazılarını da ayrıca eleştirmiştir. Konumuz açısından sadece materyalist eleştirileri dikkate alsak da burada kısaca Celal Nuri’ye Ahmed Hilmi tarafından yöneltilen eleştirilerinden de bahsedebiliriz. Celal Nuri’nin üslubunun yaralayıcı, kaba, dogmatik, katı olmasından ve kibirli ifadelerinden rahatsızlığını ifade eden Ahmed Hilmi, Celal Nuri’nin konuyu izah edişinde çelişkilerin olduğu ve bu çelişkilerin okuyucuyu şaşırttığından bahsetmiştir.

Ahmed Hilmi, Calel Nuri’nin eseri hakkında eleştiriler getirirken eser ve materyalizm hakkında bazı sorular sorarak başlamıştır. Hür bir fikrin ürünü olarak nitelendirdiği bu eserin selim bir felsefenin mahsulü olup olmadığını ve savunulan bu fikrin bütün bilim camiaları tarafından tartışmasız doğru olarak kabul edilip edilmediğini sorgulamıştır. Bu sorularla eleştirilerine başlayan Ahmed Hilmi aslında bu eserin ve materyalizm fikrinin geçerliliğini sorgulamıştır. Hemen akabinde materyalizm için Celal Nuri’nin eserinde oluşturmaya çalıştığı etkiyi kırarak aslında

---

[145] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Delâleti*,33.
[146] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 41.

Avrupa'da bu fikrin pek de itibar görmediğini dile getirmiştir. Celal Nuri'ye göre Avrupa'da çok beğenilen ve itibar gören bir fikir olan materyalizmin, gerçekte Avrupalılar tarafından da eleştirildiğini açıklamıştır.[147] Bununla beraber Ahmed Hilmi, materyalizmin eski Hintliler, Buda, Epiküros, Romalı Lukretius ve benzeri düşünürler tarafından da dile getirildiğini ancak bu çabaların makes bulmadığını ifade ederken sayılan bu isimleri fikir aşçıları olarak nitelemiş ve Celal Nuri'yi temcit pilavı yapan bir Türkiyeli fikir aşçısına benzetmiştir.[148] Bu eleştirisiyle materyalizm fikrinin aslında dünyada itibar gören bir fikir olamadığını ve bu duruma rağmen onun bu çabasının beyhude bir çaba olduğunu ifade etmiştir.

Ayrıca Celal Nuri'nin İslâm ve materyalizmi birleştirmeye çalışan yaklaşımlarının İslâm'ın özüne muhalif olduğunu söylemiş ve bu konuda kendisini eleştirmiştir. Aynı zamanda savunduğu materyalizmin dini de inkâr eden bir yapıya sahip olduğunu ifade ederken, Celal Nuri'nin sağlamaya çalıştığı bu din-materyalizm birlikteliğinin ikircikli bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Ahmed Hilmi, Celal Nuri'nin materyalizm ve İslâm'ı birleştirme çabasını şu şekilde açıklamıştır: *"Muharririn bu husûsâtda ortaya koyduğu düsturlar ve kaziyyeler, gayet açık ve kat'îdir. Bunları şu suretle telhis edebiliriz: 1. Meslek-i mâddiyyûn, fen ve tecrübeye müstenid bir mezheb-i hakîkâttir. Fen ise mahz-i hakikattir. 2. Her ne ki bu mezheb-i hakikate muğâyirdir, nâhak ve hurafedir. 3. Dîn-i İslâm, bir dîn-i Hakk'tır. Binâberîn meslek-i mâddiyyûna muğâyir olamaz. Eğer muğâyir farz edilirse dîn-i Hakk olmamak lâzım gelir, hâlbuki dîn-i Hakk'tır; öyle ise mazheb-i mâddiyyûna muvâfık veyâhûd onun aynıdır. 4. Bunun aksini zannedenler, rûh-i İslâmiyet'i anlamayanlardır. (Yani sâlif ve hâzır bilcümle Müslümanlar!) "Eleştiri ve İtrâhdaki bu gibi ifrâtlar, yazarın İslâm'ın islahı hakkında iyi niyetlerini hiçe indirecek mahiyettedir."*[149] Yukarıda Ahmed Hilmi'nin ifade ettiği Celal Nuri'nin görüşleri aslında materyalizmi ve bilimi tartışılmaz hak ve doğru olarak kabul etmiş ve materyalizmin İslâm'dan ayrı bir şey olmadığını veya benzer olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bununla da kalmayarak geçmişteki ve dönemindeki bütün Müslümanları

---

[147] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 34.
[148] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 46.
[149] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 37.

da hedef alarak onları İslâm'ın ruhunu anlamamakla itham etmiştir. Bu noktada Ahmed Hilmi, Celal Nuri'nin açıklamalarını dogmatik, akıldan ve iyi niyetten uzak bir tavır olarak değerlendirmiştir. Nitekim Ahmed Hilmi'nin: *"Eleştiri ve İtrâhdaki bu gibi ifrâtlar, yazarın İslâm'ın islahı hakkında iyi niyetlerini hiçe indirecek mahiyettedir."*[150] şeklindeki ifadesiyle, Celal Nuri'nin çabasının iyi niyetten uzaklaştığına işaret etmiştir.

Bir başka çelişki olarak gördüğü mevzu ise Celal Nuri'nin materyalizm hakkında eleştirel bir bakıştan ziyade tarafgirlik davası içerisinde olduğudur. Zira Celal Nuri'nin materyalizmden bahsederken yine bir materyalist olan Büchner'a sözü bırakarak tarafgirlik gösterdiğini ifade etmiştir. Bu tutumuyla Celal Nuri'nin yanlış bir yaklaşım sergilediğini düşünen Ahmed Hilmi, onun tarafgirliğini eleştirdikten sonra kendisinin de aynı hataya düşmeden materyalizmi objektif olarak eleştireceğini ifade etmiştir. *"Muharrir-i dehrî, mâddiyyûn mesleğinin iyi ve sahih olduğunu isbât için sözü yine rüesâ-yı mâddiyyûndan Büchner'e bırakıyor ve sonra bunu bîtaraflık addeyliyor! Doğrusu ya eğer bu, kârilerle istihzâ değilse, sözü söylemesini bilmemektir. Eğer muharrir-i mâddî, bu mesleği müdâfa için sözü, mâddiyyûndan olmayan bir mütefekkire terk etmiş olsaydı, işte o vakit bîtaraflık ihtiyâr etmiş olurdu. Lâkin kendisi mâddiyyûn tarafdârı olduğu için söz söylemenin tarafgirlik olduğunu i'tiraf ediyorken mâddiyyûn rüesâsından birinin söz söylemesini bî-taraflık saymak cidden yutulamayacak lokmalardandır."*[151] Ayrıca bu sözlerinden de anlaşılacağı üzere esasen materyalist olan, "Madde ve Kuvvet" kitabının yazarı Büchner'in sözlerinden yararlanarak materyalizmin faziletlerini anlatmanın ve bunu tarafsızlık olarak göstermenin okuyucuyu aşağılamak olduğunu ifade etmiştir.

1.2.2. Materyalizm Eleştirisi

Ahmed Hilmi Osmanlı toplumunu gayet iyi tanıyan ve analiz eden bir münevverimizdir. Avrupa'daki ilerlemelere yetişmeye çalışan Osmanlı toplumunun

[150] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 37.
[151] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*, 49.

ve aydınlarının ihtiyaç duyduğu en büyük şeyin fikir hürriyeti olduğunu fark etmiş ve bu alanda çıkardığı mecmualar ve kurduğu yayın eviyle çalışmalarını yapmıştır. II. Meşrutiyetle beraber gelen fikir hürriyeti, Osmanlı toplumunu birçok yeni sosyo-kültürel değişimler yaşamaya itmiştir. Fikir hürriyetiyle gelen bu yeni fikirler toplumu derinden etkilemiştir. Ahmed Hilmi, mensubu olduğu Osmanlı toplumunun Batı'ya ait olan fikirlerin etkisinde kaldığını en yakın takip eden ve kavrayan aydınlarımızdan birisi olmuştur. Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu bu fikir çalkantısını tekâmülün bir gereği olarak kabul etmiş ve tekâmül sürecinin Osmanlı toplumunda hızlı dahi olsa var olması gerektiğini şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Biz kafiley-i tekâmüle yeni girmiş bir milletiz. Diğer milletlerin geçirdiği edvâr-ı tekâmülü, velev seri hatvelerle olsun, biz de geçirmeye mecburuz. Bu hakîkati mümkün olduğu kadar sık söyledik, işte şimdi de tekrâr etmek lüzûmunu görüyoruz."* [152] Gelişmek isteyen toplamların ancak gelişmiş milletlerin adımlarını takiple bu isteklerine ulaşabileceklerini ifade eden Ahmed Hilmi, bu gelişme atılımının kendi kültür ve medeniyetinize uygun olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Taklit ve kuru bir özentiyle ilerlemenin ve gelişmenin mümkün olamayacağını ifade ederek, ihtiyacımız olan şeyin yıkılmış temellerimizi tekrar inşa etmektek olduğunu döylemiştir. *"Eğer behemahâl terakkî ve tekâmül istiyorsak, bunun şeriatini anlamamız lazımdır. Bu milleti Avrupa'dan körükörüne ve en adileri arasından istiâre edilen beş on düstûr-i felsefî ile bir kalıbı diğerine ifrağa kalkışmak: şekli itibariyle kahkahalarla gülünecek, fakat netîce-i vahîme ve mühlikesi itibariyle alanacak bir hâlettir. Zaten böyle bir emel-i câhilenin velev ki safvet-i niyetle olsun hiçbir netice-i hasene veremeyeceğini bittecrübe görüp anlamayan kalmadı… Kuru bir taklid ile ciddî bir sûrette tereakkî ve tekâmül edemeyiz. Böyle sahte ve kof bir tarikatle yalnız kıyâfetimizi ve sûriyyâtı medenîleştirebiliriz… Biz milletimizi meydana getiren temelleri ıslah ve takviye, tarsîn ve termîm edecek yerde –ki hakiki teceddüd, terakkî ve tekâmül budur- bu temelleri hâl-i harâbîde bırakıp yeni temeller yapmağa kalkışırsak, manâ-i tamâmıyla intihâra etmiş oluruz."*[153]

[152] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*, 33.
[153] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür,* sad. Muhammed Hanefi SULUOĞLU, Enver ŞAHİN, Abdurrahman HARBİ, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2018), 26.

Ahmed Hilmi'nin materyalizm eleştirilerinde ayet ve hadislerden ziyade mantık, felsefe ve modern bilimsel araştırmalar sıkça yer almaktadır. Ahmed Hilmi'ye göre materyalizm gibi inkarcı akımları eleştirirken mantık ve felsefe temelli bir yaklaşımı benimsemek en doğru yoldur. Zira ayet ve hadisleri doğru bilgi kaynağı olarak kabul etmek imanın gereğidir. İman etmeyen birine bu bilgileri delil olarak sunmak etkisiz olacaktır. Bu sebepten Ahmed Hilmi, materyalizm eleştirilerini mantık, felsefe ve döneminin modern bilimsel çalışmalarından yararlanarak yapmıştır. Nitekim bu tavrını: *"Bugün, mâddiyyûn mesleği prensipleriyle mücehhez bir genç tâlip, hitme-i dinden birine müracaat ve aralarında mübâhese cereyan etse, 'acabâ iki mübâhisin anlaşması mümkün olur mu?' Acabâ genç mütereddid, iskât ve ikna edilebilir mi? Zannetmeyiz. Ekseriyyet itibariyle böyle bir mübâhese âlimin mütefennini tekfîri, mütefenninin âlimi techîli ile netîce-pezîr olur. Farz edelim ki böyle bir mütefenni-i mütereddid, Vücûd-i Bârî'yi inkâr etse, kendisine nasıl mükâbele edilecek? Tabi âyât ve ehâdisle değil, zîra bunların tesîr ve hakîkati îman ile meşrûttur. Bir münkir veya mütereddide bu silahla mukâbele edilmez. Demek biz-zarûre mubâheseye bir şekl-i mantıkî ve felsefî verilmek üzere mütekellim ve ilm-i Kelama müracaat edilecek, vaktiyle Felsefe ve fennin makderet-i zamaniyyesi itibariyle ihzâr ve iddihâr edilmiş olan delâil öne sürülecek...* [154] sözleriyle ifade etmektedir.

Ahmed Hilmi, "Tarih-i İslâm" adlı eserinde materyalizmi kısaca tanımlamaya çalışmıştır: *"Mâddiyyûn mevcudiyeti kuvvet ve mâdde nâmıyla iki asla irca' ederek bütün ma'neviyâtı, ceffe'l-kalem red ve inkâr eder."*[155] Ahmed Hilmi, materyalizmin kâinatı anlamaya çalışırken esas kabul ettiği şeyin madde ve kuvvet olduğunu söylemiştir. Maneviyata dair her hususu inkâr eden materyalistlerin ruh, cennet, cehennem, tanrı, melek gibi dini terimleri de yok saydıklarına işaret etmiştir. "Madde ve Kuvvet"in üzerinde çok duran materyalistlere cevaplar verebilmek için modern bilimsel araştırmaları kullanmak gerekmektedir. Nitekim Ahmed Hilmi de bunu yapmış ve materyalistlerin bu kâinat tasavvurlarını yıkmak için tıpkı onlar gibi

---

[154] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür?*, 25.
[155] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm,* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1326/1910-11), 19.

modern bilimsel araştırmalardan yararlanmıştır. Bunun yanında zikretmemiz gereken bir diğer mesele de Ahmed Hilmi'nin materyalizmi ateizm temelli görüyor olmasıdır.

Materyalizmin temelinde bulunan tanrı tanımazlık öğretisine değinen Ahmed Hilmi, böylelikle materyalizmin madde tasavvurundan önce ateist öğretisini hedef almıştır. Materyalizmin maddeyi esas alan ve dinleri safsatalar olarak gören temel ilkesini çürütmeye çalışmıştır. Böylece materyalizmin her şeyin varlığının sebebinin madde olduğu iddiasını çürüterek geri kalan öğretilerini de temelsiz bırakmaya çalışmıştır. Materyalizmin tanrıtanımazlığını ele alan Ahmed Hilmi, kâfirliği (ateist) felsefe ve din açısından ele almıştır. Ona göre felsefi anlamda küfrün izahı şu şekildedir: *"Şayan-ı takdis ve zât-ı a'layı, kasd-ı mahsûsa ile inkâra çalışmak, bu inkâr-ı delâ'il-i ilmiyye ile isbâta kalkışmak ve zât-ı mutlak yerine bu kanaate hâiz olmayan ve olmadığı şehâdet-i fen ve vicdan ile mefhum olan diğer bir şeyi ikâme etmektir."* [156] Ahmed Hilmi'ye göre felsefi olarak küfür tanımı; yüceliğe layık ve ulu zâtı (Tanrı) özel bir inatla, bilerek isteyerek inkâr etmek ve desteklemediği halde bilimle bu inkârı ispata kalkışmakla beraber, bu ulu zâtın yerine onun sıfatlarına haiz olmadığı bilimin ve vicdanın ispatıyla ortada olan başka bir şeyi getirmektir. Ahmed Hilmi, Allah'ın varlığını özel bir inatla inkâr etmeye çalışmanın ve bu uğurda modern bilim ve felsefenin kullanılmasının faydasız ve kendiyle çelişen bir yapıya sahip olduğunu ifade ederken, insanların vicdanlarının ve modern bilimin Allah'ın varlığına şehadet eden delillere sahip olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda düşünüldüğünde bir ateist, tanrının varlığını bilmesine rağmen özel bir çabayla bu bilgisini bilimle ve vicdanla çeliştiği halde inkâr eden kişidir diyebiliriz. Bu duruma örnek olarak Ahmed Hilmi, Muhyiddin İbni Arabî'nin Firavunun imanlı öldüğüne dair rivayetine dikkat çekmektedir. Ona göre bu rivayetin sahih olduğu kabul edilirse, firavunun küfrünün de ateist bir tutum olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki Firavun, Musa (as)'ın peygamberliği ve Allah'ın varlığını bilmesine rağmen, kötü

[156] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür,* 36.

karakteri ve inadı yüzünden dinden yüz çevirmiştir. Bu durum onu felsefi olarak ateist yapmaktadır.[157]

Ahmed Hilmi, dini anlamda küfrün tanımını ise şu şekilde yapmıştır: *"Bir dinin usûlüne muğayir fikir besleyen kâfir addolunur."*[158] Bir dinin öğretilerini inkâr etmek, alaya almak, aykırı davranmak kişiyi o dine mensup olmaktan çıkarır. Nitekim bu durum dinin füruatı alanında olsa bile inkâr söz konusu ise sonuç yine küfürdür. Ahmed Hilmi buna örnek olarak antik yunan filozoflarından biri olan Sokrates'den söz etmektedir. Dinlerini gülünç hurafelerle dolu hale getiren putperest Yunanlılar, Allah'ın birliğine inanan Sokrates'ı ateist ilan etmiş ve zehirleyerek öldürmüşlerdir. Onlara göre Sokrates dinlerinin öğretilerine karşı çıktığı için bir kâfir olarak kabul edilmiştir. Ahmed Hilmi bu konudaki örneklerine Aristotales, Eflatun ve Anaksagoras'ı da ekleyerek devam etmiştir.[159]

Materyalizmin sadece bireyleri olumsuz etkilemediğini aynı zamanda toplumları da olumsuz etkilediği aşikârdır. Nitekim toplumlar bireylerden müteşekkil olduklarından bireylerde yaşanacak bir olumsuzluk bütün bir toplumu etkileyecektir. Materyalizmin bireyleri dolayısıyla toplumu olumsuz etkileyen en önemli öğretisi ise dinsizlik (ateizm)dir. Bu bağlamda dinsizliğin toplumları olumsuz etkilediğini ifade eden Ahmed Hilmi, dinsizliğin sonuçlarını şöyle sıralamıştır:

1. Ziyâ'-ı Fikr-i Ahlâk
2. Ziyâ'-ı Fikr-i Cem'iyyet ve Hürriyyet
3. Ziyâ'-ı Sa'âdet[160]

Ziyâ'-ı fikr-i ahlâk yani ahlak fikrinin kaybedilmesi toplumu yozlaşmaya götürecek bir felaketin başlangıcıdır. Ahmed Hilmi'ye göre ahlakın kaybedilmesi

---

157 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür,*
36.
158 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*,36.
159 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür,*37.
160 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm,* 38.

toplumun üzerine inşa edildiği kanunların kaybedilmesi demektir. Ona göre toplumu ayakta tutan kanunların özü hukuk, hukukun özü ise ahlak bilgisidir. Allah'a bağlanmak ve inanmak da ahlakın temelini oluşturmaktadır. Bu temeli ateizm ile yıkmak toplumu hukuksuz, ahlaksız bırakacaktır. Ahlakı olmayan bir toplumda ise iyiye dair hasletler yok olmaya başlayacak ve toplumun çöküşü gerçekleşecektir. Ziyâ'-ı fikr-i cem'iyyet ve hürriyyet, toplum ve hürriyet bilincinin kaybedilmesi demektir. Ahmed Hilmi'nin ifade ettiği şey, toplumu oluşturan bireylerin eşitlik hak ve adalet bilinçlerinin din temelinde oturuyor olmasıdır. Bu temel ortadan kalkarsa anarşi doğar. İnsanlar onlara verilen bazı özellikler dolayısıyla tam manasıyla eşit değillerdir. Kimi zengin kimi fakirdir veya kimi güzel sesli kimi ise değildir. İnsanları bu özelliklerinden doğan haklara sahip olmalarını sağlayan düzen de yine din temelli ahlaktır. Zira bir zenginin malına el koymak isteyen birini engelleyen ilk şey ahlak ve kanunlardır. Bu eşitsizlik ancak hukuk karşısında ortadan kalkar. Hukuku ayakta tutan şeyse ahlak ve dindir. Toplumsal düzene meşruiyet veren şey din ve ahlaktır. Bunların ortadan kalkması anarşiye sebebiyet verir ve sonu toplum ve hürriyetin çöküşleridir. Ziyâ'-ı sa'âdet yani saadetin kaybedilmesi, Ahmed Hilmi'ye göre ahlak fikrinin kaybedilmesi toplumu, hürriyeti, hukuku ve bireyleri etkilemektedir. Ona göre insan mutluluk temin etmek için çalışmaktadır. Hukukun, hürriyetin ve toplumun olmadığı bir ortamda bireyin mutluğu da tehlike altındadır. Bu mutluluğu temin etmek, sürekli duruma getirmek ve korumak anarşinin hâkim olduğu bir ortamda sağlanamaz. Ahmed Hilmi'ye göre yukarıda zikredilen olumsuzlukların ortadan kalkmasının, yaşanmamasının yegâne yolu din ve ahlak bilgisine sahip olmaktan geçer. Materyalizm ise din düşmanlığıyla anarşiye meyleden bir yapıya sahiptir.[161]

Ahmed Hilmi materyalizmin tarihini ele alarak eleştirilerine başlamıştır. İlk olarak işaret ettiği şey, Demokritos'un atom nazariyesidir. Bu fikrin antik Yunan'da ortaya çıktığını ve maddeyi temel alarak dinleri inkâr ettiğini söylemiştir. Bunlara ek olarak maddede mündemiç olarak bulunan bir "kuvvet" özelliğinin olduğunu söyleyen Büchner ve Haeckel'in bu fikirlerinin aslında eski Yunan filozoflarından

[161] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm,* 38-46.

Lampsakoslu Straton'a ait olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı materyalistlerini etkileyen Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eserinin de aslında Lampsakoslu Straton'un fikirlerinin modern çağa uyarlanmış bir hali olduğunu ifade etmiştir. Materyalizmin tarihsel gelişiminin en etkili döneminin on yedinci yüzyıl olduğunu ifade eden Ahmed Hilmi, bu etkinin sebebinin ise skolastik düşünce ve baskıya olan tepki olarak açıklamıştır. Ona göre materyalizm ve ateizmin önde gelen temsilcileri; La Mettrie, Bacon, d'Holbach, Büchner ve E. Haeckel'dir. [162]

Buradan da anlaşılacağı üzere Filibeli Ahmet Hilmi'nin felsefe bilgisinin çok derin ve kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz. O, eleştirilerini körü körüne, isnatsız veya sığ bir bilgiyle yapmamıştır. Aksine eleştirdiği fikrin ne olduğunu iyi bilen ve tarihsel süreçte hangi aşamalardan geçtiğini bilip eleştirisini bu yönde geliştiren bir aydınımızdır. Her ne kadar İslâmi düşünce tarzına sahip olsa da Ahmed Hilmi, Materyalizm'e yönelttiği eleştirileri mantıklı, tutarlı, ilmi objektiflik ilkesine bağlı olarak yapmıştır. Bu anlamda Büchner'in Madde ve Kuvvet'indeki görüşlerini eleştiren Ahmed Hilmi, bu görüşleri modern bilimlerin vazgeçilmez yöntemi olan "tecrubî metod" (méthode expérimentale)'dan uzak olarak nitelemiştir. Ona göre Büchner'in eseri; tecrübî bilgiden uzak, bilimle uzlaşmayan ve akıl-mantık ilkeleriyle çelişen yeni bir metafizik dalı oluşturmuştur.

"Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabul Etmeliyiz" eserinde Filibeli Ahmed Hilmi 'Dört Meslek' başlığı altında; Spiritüalizm, İdealizm, Panteizm ve Materyalizm akımlarının esaslarını maddeler halinde hülasa etmiştir. Burada materyalizmin esaslarını şu şekilde ifade etmiştir:

1- Manzûme-i mevcudiyyette kuvvet ve maddeden başka bir şey görülmüyor. Madde ve kuvvet, gayr-i kâbil-i imhâ ve binâberîn ezelî ve ebedîdir.
2- Tabiat kendi kavânîni ile idare edilmektedir. Bu kavânin tabiatı ve tahavvüllâtını izah ettiğinden ve birinci maddede bildirildiği vechiyle ezelî olduğundan, ayrıca bir de hâlık tasavvuruna sebep ve ihtiyaç yoktur.

---

[162] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 18.

3- İnsanın zekâ ve idrâki hep tecrübe mahsulü olup akıl nâmıyla ve mevhibe kılıklı bir mertebe-i mümtâzeye mâlik değildir ve mutlak vesaire gibi fikriyyât vehim ve hayalden ibarettir.
4- İnsan dahî bir hâdise-i tabîiyye olup diğer hâdisâttan farkı yoktur ve hâdiseler gibi zarûriyyen hüküm-fermâ olan kavânîn-i tabîiyyenin taht-ı hükmü tesirindedir. Şu halde "hürriyet-i irâde" bir sözden ibaret kalır.[163]

Ahmed Hilmi, "Tarih-i İslâm" adlı eserinin giriş kısmında felsefî akımları kısaca tarif ettiği bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde materyalizmi, *"Mâddiyyûn mevcûdiyyeti kuvvet ve mâdde nâmiyle iki asla ircâ' ederek bütün ma'neviyyâtı ceffe'l-kalem red ve inkâr eder."*[164] şeklinde tarif etmiştir. Ahmed Hilmi'nin materyalizm hakkındaki tespitlerini ise şöyle sıralayabiliriz:

1. Madde ve Kuvvetin bizâtihi mevcudiyeti
2. Bunların ezeliyet ve ebediyyeti
3. Tecrübenin yalnız mahsüsâta (duyumlara) münhasır oluşu
4. Kavânînin lâ-yetegayyer oluşu (kanunların değişmez oluşu)
5. Hayat-ı ihtiyâriyye (kendiliğinden hayat / la vie spontanée)
6. Kâinât kendi kavâ'id ve avâmiliyle kâbil-i îzâh olduğundan bir Vâcibül'l-Vücûd fikrine hâcet bulunmaması. (Kâinatın kendi kural ve yapıcılarının olması hasebiyle bir yaratıcıya ihtiyaç olmaması)
7. Ruhun dimağa ve kuvây-ı mevcûdeye ircâ'ı (ruhun beyne ve mevcut kuvvetlere indirgenmesi)
8. İrâde ve emsâli hâlât-ı rûhiyyenin te'sir-i kavânîne ircâ'yla hürriyyet-i beşeriyyenin bir vehm ve zandan ibâret bulunduğu ve sâ'ir. (irade ve benzer ruh hallerinin kanunların tesiriyle açıklanması)[165]

Materyalizim varlığı incelerken maddeyi mutlak varlık olarak değerlendirerek alemdeki her şeyi maddeden ibaret gören ve bu cihetle monist[166] bir akımdır. Materyalizmin varlığı tek kabul edişi İslâm'a aykırı olduğundan İslâm uleması

[163] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefeyi kabul etmeliyi? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahriri Konferans,* sad. Kemal KAHRAMANOĞLU, Ali UTKU, (Konya: Çizgi Kitapevi, 2016), 55.
[164] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefeyi kabul etmeliyi?,* 67.
[165] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 71.
[166] Monizm (Tekçilik, Bircilik, Vahdetiye, İttihadiye): Eşyanın özü itibariyle âlemdeki herşeyi bir tek prensibe (madde, ruh veya fikir gibi) indergeyen, eşyanın varlığı itibariyle de tek tek bir asıldan (prensip veya Tanrı) çıktığını ileri süren bir felsefe. Düalizm ve pluralizmin zıttı olan görüş. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktirinleri ve Terimleri Sözlüğü,* (Ankara: Atlas Yayınları, 2018), Tekçilik Maddesi, 255.

tarafından rededilmiştir. İslâm kelamcıları ve filozoflarına göre varlık, Kadîm-Hâdis veya Vâcib-Mümkün şeklinde (düalist) kabul edilmiştir. Bu tasnife göre, Kadîm veya Vâcib olarak isimlendirilen Allah (cc) kendiliğinden var olan, ve yaratılmışların yani mümkün veya hâdislerin hiç birisine benzemez. Hâdis veya Mümkün olarak isimlendirilen ise âlemin ve eşyanın tamamı yahut Allah (cc) dışında kalan herşeydir. Ancak Filibeli Ahmed Hilmi bu aykırılığa değinmemiş, materlalizmin madde ve kuvvetin ezeliliği iddiasını hedef almış ve bu iddiayı çürükmeye çalışmıştır. Zira Ahmed Hilmi'nin varlık anlayışı, Vahdet-i Vücûd yani varlığın birliği şeklindeki monist yaklaşımdır. Ahmed Hilmi bu görüşünü *"Biz, Vahdet-i Vücûd mezheb-i İslâmî'sine sâlik olduğumuz için ekseri akîde ve kelâm ulemasının kabul ettiği şekilde 'âlemin yoktan var olmasına muarızız."*[167] sözleriyle ortaya koymaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi kelamcıların varlık hakkındaki düalist yaklaşımlarına katılmayarak bir tasavvufî görüş olan Vahdet-i Vücûd fikrini benimsemiş ve alemin yoktan var edilmediğini savunmuştur.[168] Filibeli Ahmed Hilmi materyalizmi eleştirirken tasavvuf ve felsefe merkezli bir yol izlemiş ve kendine has bir kelam metoduyla bu eleştirilerini geliştirmiştir. Bu özelliğiyle kendisinin matetyalizme yönelttiği eleştirilerin spiritüalist bir eleştiri olduğu akla gelmektedir.

Materyalizm, madde ve kuvvetin var edeninin olmadığını, kendiliğinden var olduğunu ileri sürer. Yani madde var olmak için bir dış güce, bir yaratıcıya ihtiyaç duymamaktadır. Bu görüşe karşı maddenin mahiyetinin meçhullüğünden bahseden Ahmet Hilmi'ye göre maddenin mahiyeti bilinmemektedir. Ona göre dinamik ve mekanik hadiselerin açıklanması için madde kavramına dahi gerek yoktur. Kuvvet terimi de soyut bir kavramı ifade etmektedir. İnsanın doğayı anlamak için oluşturduğu tabiat kanunları ise insanın eşyayı anlamak için kendi idrakinde oluşturduğu bir takım kanunlardır. Bu cihetten söz konusu kanunlar öznel bir nitelik taşımaktadır. Ve bu öznel tecrübeleri kâinata genelleyip birer kanun haline getirmek

[167] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,*113.
[168] Bkz. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslâm: İslâmî Hakikatlere Dayanan Yeni Akâid İlmi*, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021), 35-49; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,*113; Mustafa Ünverdi - Veysi Ünverdi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin Allah ve İnsan Tasavvuru, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* Cilt 22, Sayı 1, 2022, 635-664.

de doğru değildir.[169] Ona göre varlık hakkında öznel kabuller madde hakkında yanlış yorumlamalara ve kabullere sebep olmaktadır. Bunun içindir ki maddenin mahiyeti anlaşılamamıştır. A priori yaklaşımlar bilim için net bir bilgi ifade etmezken bu yaklaşımın üzerine bir de öznellik eklenirse savunulmaya çalışılan fikirin ne kadar hakikate yaklaşmış oluduğu şüphelidir. Durum böyleyken madde hakkında kesin bir yargıya varılabilecek doğru kaynaklar yokken bir takım öznel ve a priori iddialar madde ve kuvvetin bizatihi varlığı hakkında kesin bir yargıya varılmasını engellemektedir. Ahmed Hilmi'nin bu kanaati meteryalizmin temelini oluşturan madde ve kuvvet tasavvurunun bilimsel olmadığının ispatıdır.

Materyalistlerin madde ve kuvvetin ezeli ve ebedi oluşu hakkındaki iddalarını 'madde ve kuvvetin korunumu ilkesi' (Enerjinin korunumu) ile ispat etmeye çalışmışlardır. Ancak Ahmed Hilmi bu delilin işe yararlılığını eleştirmiştir. Ona göre bir şeyin yok olmaması onun ezeli, ebedi veya yaratılmamış olmasını gerektirmez. Bu görüşünü *"evvelâ bir şey'in kâbil-i imhâ olmamasından onun ne gayr-ı mâhlukiyyeti ve ne de bizâtihi mevcûdiyyeti îcâb eylemez, meğer bunlar, hakîkaten bizâtihi mevcûd ve Vâcibü'l-Vücûd olan bir zâtın şuûnu addedilsin. O hâlde ise mes'ele mâdde ve kuvvet üzerinde kalmayarak onların menba' ve menşe'ine intikâl eyler."*[170] sözleriyle dile getirmiştir. Burada ifade ettiği bir diğer husus da madde ve kuvvetin korunumu yasasından anlaşılması gerekenin ezeli, ebedi ve yaratılmamış olmaları değil onların kaynağına ve kökenine dair fikir üretmek gerekliliğidir. Nitekim kendisi madde ve kuvvet mahiyetinin kesin bir şekilde bilinmediğini söylemiş ve bu hususta delilsiz fikir üretmemek gerektiğini vurgulamıştır. Modern bilimin madde ve kuvvetin kaybolmadığına veya dönüşüm geçirdiğine dair tespitlerini kabul eden Ahmed Hilmi bu durumun madde ve kuvvet hakkında materyalistlerin iddialarını gerekçelendirecek bir delil olmadığı kanaatindedir. Kesin

[169] "Maddenin mâhiyeti meçhûldür. Hattâ dinamik ve mihanik nokta-i nazarıyla îzâh-ı hâdisât için mâdde mefhûmuna hâcet bile yoktur. Kuvvet lâfzı bir fikr-i mücerred ifade eder Kavânîini kevniyye, idrâk-i beşerin kendi kânunlarıdır ki, bunları eşyâya atf eyliyor. Her müdrikin kendi nefsiyle âfâk arasında gördüğüm münâsebeti ya'nî sırf "enfüsî" bir keyfiyeti ta'mîm ve tatbîk sûretiyle eşyâya da atf eyliyor. Bu sûretle eşyâ arasında farz ettiği (ve hakîkatte kendi nefsi ile hâriç arasında mevcûd) mûnasebâtdan kavânîn-i kevniyyeyi ibdâ' eyliyor." Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 71.

[170] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 72.

bir delil olmadan madde ve kuvveti, insan vicdanını bir kenara iterek ve bir takım bilimsel araştırmaları da suiistimal ederek yeni bir put haline getiren materyalistleri eleştirmiştir.

Maddenin yok olmadığını iddia eden materyalistler maddenin dönüşüm geçirdiğini ve madde olmadan kuvvetin (enerji) de olamayacağını söylemektedirler. Maddenin yok edilemeyeceğine dair iddialara cevap veren Ahmed Hilmi, döneminin bilimsel çalışmalarıyla maddenin yok edilemez olduğunun ispatlanamayacağını zira gelecekte bunun gerçekleşme ihtimalinin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bilimin ulaştığı noktada maddenin yok edilememesi asla yok edilemeyeceği iddiasına gerekçe olamayacağını da ifade etmektedir. Ahmed Hilmi, maddenin yok edilebileceğini kimya ilmiyle delillendirmeye çalışmaktadır. Ona göre "mutlak sıfır" (le zéro absolu) örneği maddenin, varsayımsal ve tasavvurî de olsa, yok edilebileceğine dair bilimsel bir kanıt niteliğindedir. Şöyle ki, ısı ölçümlerinde kullanılan sıfır derecesi buzun erimesinden hareketle üretilmiş izafi bir kabuldür. Lord Kelvin ise yeni bir ölçüm kıstası bulmuştur. Bu ölçüme de esas kabul edilen kıstas ise moleküllerin ve atomların hareket etmeyi bırakmalarıdır. Ona göre 273 kelvin derece molekül ve atomların titreşimlerinin kesildiği ısı seviyesi olduğu için bu dereceyi 0 olarak kabul etmiştir. Gazlar 273 derece soğutulduklarında hacimlerinde bir derecelik eksilme görülmektedir. Bu da bir haldeki varsayımsal gazın 273 derecede soğutulduğunda hacminin yok olmasına yani varlığını kaybetmesine sebep olacaktır. Bu çalışma fiilî olarak gerçekleştirilemese de her bir alçalma derecesinde gazın hacminden 273'te birini kaybettiği ispatlanmıştır.[171]

Maddenin sonluluğu üzerine yoğunlaşan Ahmed Hilmi, bilimsel çalışmaların maddenin yok edilemeyeceği görüşünü ele almıştır. Çağının bilim tecrübesinin maddeyi yok edebilecek bir donanıma veya bilgiye sahip olmamasını bunun hiç gerçekleşmeyeceği anlamına gelmediğini açıklamıştır. Bir bilimsel varsayım olan maddenin yok edilemeyeceği düşüncesi yine bilimsel varsayımları açıklayarak izah etmektedir. Ona göre bilimsel varsayımlar, olaylar arasındaki bağların ve ilişkilerin,

---

[171] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 164.

tecrübe ve gözlemlerle açıklanmasıdır. Ancak bunlar kesin ve değişmez kuramlar değildir. Bunu açıklarken de geçmişte kullanılmış ancak artık kullanılmayan veya geçerliliğini yitirmiş bilimsel varsayımları örnek olarak getirmektedir. Gelişen teknoloji ve bilimsel imkân ve araştırmalar her geçen sene ilerleyerek devam etmektedir. Geçmişte doğru kabul edilen nice yasalar günümüzde küçük çalışmalar olarak zikredilir hale gelmiştir. Bu durumu ifade eden Ahmed Hilmi, döneminin tabiat bilimcilerinden Fransa Bilimler Akademisi üyesi Mösyö Henri Poincaré'nin sözünden yararlanmıştır. Poincaré: *"Her asır, kendisinden evvelki asır ile istihzâ eyliyor ve onu ale'l-acele ve çocukça ta'mîmât yapmakla ithâm ediyor."*[172] Ahmed Hilmi Poincaré'nin maddenin sonluluğu üzerine kaleme alınmış yazılarından alıntılar yaparak Avrupa'da yapılan araştırmalara ve izahlara yer vermiştir. Bu araştırmalar kabaca maddenin yok olmasının mümkün olduğuna dair dönemin bilimsel çalışmalardır.

Bu alıntılarla Ahmed Hilmi'nin maksadı maddenin ezeli ve ebedi olmadığını ispatla beraber materyalistlerin bir takım bilimsel araştırmaları kullanarak kendi fikirlerini kesinleştirme çabalarına cevap vermektir. Ahmed Hilmi, materyalislerin, modern bilimin, aklın ve vicdanın aksini söylemesine rağmen, maddenin ezeli ve ebedi oluşu, kâinatın sonsuz oluşu, bir yaratıcının olmaması gibi iddialarını bilimsel temellerle hakikatmişçesine ifade etmelerinin a priori, bilimden uzak ve özel bir inattan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bilimsel çalışmaların hakikati kavramak için yapılan çalışmalar olduğundan ve bu çalışmaların kesinlik ifade edebilmeleri için ispat edilebilmelerinin önemini vurgulamıştır. Aksi halde bu çalışmalar üzerine fikirler hatta bir varlık tasavvuru oluşturmanın temelsiz olacağını söylemiştir. Bir fikrin dayandığı bilimsel çalışmaların sonuçlarına itiraz eden çalışmalar veya ispatlar varsa o fikir de geçerliliğini yitirmektedir. Bu nazarla materyalist düşünürlerin işlerine gelen çalışmaları hakikat derecesinde kabul edip özel bir inatla savunmalarının yersiz ve çocukça bir gayretten ibaret olduğunu söylemektedir. Yukarıda Ahmed Hilmi'nin kâfir (ateist) tanımına iki vecihle yaklaştığına

[172] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 75

değinmiştik. Bu pencereden konu ele alındığında Ahmed Hilmi'ye göre materyalistlerin felsefi olarak ateist kabul edildikleri anlaşılmaktadır.

Ahmed Hilmi, materyalistlerin fikirlerini savunmak için bilimin kendilerini desteklediğini iddia ettiklerine işaret etmiştir. Bu hususa örnek olarak, bir materyalist veya muhibbi olarak gördüğü Celal Nuri'nin eserinin "Felsefe ve İstikbâli" adlı bölümünde takındığı tavrını 4 maddede izah etmiş ve bu maddelerin materyalistlerin fikirlerini yaymak için kullandıkları bir yol olduğunu ifade etmiştir. Ona göre söz konusu bu bölüm okurun fikrini materyalizme yönlendirmek maksadıyla yazılmıştır. Ahmed Hilmi, Celal Nuri'nin bu bölümdeki tutumunu şöyle sıralamaktadır:

1- Tecrübe dışında kalan efkâr, vehim ve hayâlden ibârettir.
2- Filozoflar (daha doğrusu birçok filozof) halledilmesi mümkün olmayan meselelerle uğraştıkları için onların fikirlerinde bilimsellik yoktur. Bu anlamdaki bir felsefe boştur.
3- Lakin bugün felsefeden sayılan mantık, psikoloji, estetik, ahlâkiyyât gibi alanlar felsefeden ayrı başka çalışma alanlarıdır.
4- Hakiki felsefe, halledilmiş meseleler ile keşfi mümkün meseleler arasındaki kesişme noktasıdır.[173]

Ahmed Hilmi, bu maddelerin materyalistler tarafından fikirlerini ifadeye başlamadan önce dillendirerek gerçek fikirlerini aşılamada bir araç olarak kullandıklarını söylemektedir. Ona göre materyalistler, öncelikle modern bilimin deneye verdiği önemi kullanarak, deney dışında kalan her şeyin hakikat olmadığını ifade etmektedirler. Sonra fikirlerine karşı çıkması muhtemel filozofları karalayarak onların yaptıklarının bilimden uzak olduğunu iddia etmektedirler. Akabinde kendilerinin hakiki olarak nitelendirdikleri felsefe anlayışını izah ederken, fikirlerini destekleyecek özelliklere sahip bir felsefe inşa etmektedirler. Böylece materyalistler kendi görüşlerine aykırı fikirleri bilim dışı olmakla itham etmiş ve saf dışı bırakmış olmakla birlikte fikirlerini modern bilimin ışığında sundukları görüntüsüne bürünmüşlerdir. İnsan fıtratına ve bilimin yasalarına uygun olmasına rağmen kendilerine aykırı her görüşü birer engel olarak gören materyalistler, fikir sahasına kendilerinden önceki görüşleri susturmak adımıyla giriş yapmaktadırlar. Fikir

[173] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 47.

sahasında önce bir temizlik yaparak aykırı fikirleri ve unsurları bilim dışı olmak ithamlarıyla ortadan kaldıran materyalistler, böylelikle gerçek fikirlerini savunmaya gerek kalmayacak bir şekilde sunma fırsatı yakalamayı amaçlamaktadırlar. Materyalizm fikrinin savunucuları, bu temizliği yaparken bilime aşina olmayan insanları kandıracak kadar kesin bir üslupla kendilerine muhalif olan nice filozofları ve bilginleri de tahkir eden kaba bir dil kullanmaktan geri durmamışlardır. Bir diğer amaç ise modern bilimin ışığında bütün hakikatlerin ortaya çıktığını, bilim karşısında çözülemeyecek bir hakikatin olmayacağını ifade etmek suretiyle nihayetinde kâinatın yaratılmış olduğu ve yaratıcısının olduğu iddialarını çürüterek ateizm fikrine ulaşmaktır. Materyalistlerin dünya anlayışının temelinde var olan ateizm fikri de bu taktiklerle kendine yer bulmuştur. Celal Nuri'nin eserinde bu amacı gören Ahmed Hilmi, bunun sadece materyalistlerin kullandığı bir taktik olmadığını aynı zamanda pozitivistlerin de aynı taktikle fikirlerini yaymaya çalıştıklarını ifade etmiştir.[174]

1.2.3. Büchner ve Materyalist Görüşlerine Yönelik Eleştirileri

Buraya kadar Ahmed Hilmi'nin materyalizme getirdiği eleştirilerden bahsettik. Buradan sonraki kısımda ise Ahmed Hilmi'nin Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti adlı eserinin içerisinde Büchner'in materyalizm hakkında söylemlerine getirdiği cevapları inceleyeceğiz.

Ahmed Hilmi'nin Büchner'a yönelttiği eleştirilere genel olarak bakıldığında onu safsata ile bilimi birbirine karıştıran biri olarak gördüğünü net olarak anlamaktayız. Büchner'in materyalizmi savunmak için ortaya attığı fikirlerin gerçeklerle bağdaşmadığını ileri süren Ahmed Hilmi, onun bu tavrını bilimden ve mantıktan uzak olarak nitelemektedir. Bilimi bir silah gibi kullanan Büchner'in materyalizmi ispat için giriştiği her bir akıl yürütmenin aslında kendisini destekler niteliklerden uzak, hasmını doğru çıkaran birer "hakkın söyletmesi" olduğunu söyleyen Ahmed Hilmi, eleştirilerinde bu duruma dikkat çekmiştir. Ona göre

[174] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti,* 47-48.

Büchner, bilimsel araştırmaları tevil ve tahrif ederek kendi fikirlerini izaha çalışmıştır. Bilimin bu denli bir silah haline getirilmesinin sadece bilimden uzak insanları etkileyeceğini ifade eden Ahmed Hilmi, gerçek bilim erbabının bu safsatalara kanmayacağını vurgulamıştır. Bilimsel olma iddiasında bulunan Büchner'in aslında a priori (önsel) bilgilerle inşa edilen materyalizmi yine önsel bilgilerle savunmaya kalktığına işaret etmiş ve onu bu ikircikli tavrından dolayı kınamıştır. Ahmed Hilmi'ye göre Büchner bilimi bu denli kullanırken bilimin vazgeçilmezi olan tecrübî metot (méthode expérmentale) ilkesine aykırı davranmış ve yeni bir metafizik iddiası üretmiştir. İnşa edilen bu yeni metafiziğin emsallerinden farkı ise bilim dışına çıkması, akıl ve mantıktan uzak olmasıdır.

Ahmed Hilmi alanında ciddi bilgi birikimine sahip bir insan ve döneminin önde gelen düşünürlerinden birisidir. Sadece felsefeyle ilgilenmeyen düşünürümüz materyalizme eleştiriler getirirken fizik, kimya, tarih, mantık gibi bilimlerden yararlanmıştır. Ve en güncel araştırmaları da takip ederek bu çalışmaları felsefi olarak da yorumlamaktan geri durmamıştır. Fizik ve kimya alanlarında yapılan yeni çalışmalar ve tartışmaları yakından takip etmiştir. Felsefe alanındaki derin bilgilerini modern bilimin çalışmalarıyla birleştirerek akıl ve mantık çerçevesi içerisinde durmayı esas kabul eden Ahmed Hilmi, bilimsellikten şaşmamak gayretiyle materyalizme eleştiriler yöneltmiştir.

Ahmed Hilmi'nin Büchner'in görüşleri hakkındaki değerlendirmeleri incelerken, aynı paragraf içerisinde önce Büchner'in görüşlerini ve hemen akabinde Ahmed Hilmi'nin görüşlerini paylaşacağız.

Büchner, materyalizm'in Kant'tan sonra yıkıldığını iddia edenlerin olduğunu söylemektedir. Ona göre Kant'ın materyalizm hakkında söyledikleri bu fikri çürütmeye yetmemiştir. Zira halen bu fikri savunanların varlığı ve bu fikre yöneltilen tenkitler göstermektedir ki materyalizm, ileri sürüldüğü gibi rahatsız edici bir fikir değildir. Büchner, materyalizm fikrinin antik Yunan döneminde düşünce

tembelliğine sebep olan spiritüalist rakiplerine mağlup olsa da varlığına devam ettiğini savunmuştur. Ortaçağ'a gelindiğinde ise spiritüalist bir din olan Hıristiyanlığın egemenliği altında ezilmiştir. Kendinden başka hak tanımayan kilise materyalizm ve diğer kendine aykırı fikirlere hücum ederek onların etkilerini şiddetle kırmıştır. Kilise bu konuda o kadar mahirdir ki yaklaşık iki bin sene düşünürlerin kiliseye karşı ürettikleri her fikir ve çaba neredeyse sonuçsuz kalmıştır. Nihayetinde modern çağa gelindiğinde, fikir özgürlüğü ortamı ve gelişen bilimle beraber üretilen yeni düşünceler materyalizm fikrini desteklemeye ve ona hayat imkânı sunmaya başlamıştır. Büchner'a göre modern çağın bilgileri antik Yunan filozoflarının elinde olsaydı materyalizm kendini ifadede çok daha güçlü olmakla beraber yerini spiritüalizme bırakmayacaktır. Ahmed Hilmi, Büchner'in bu sözlerini tarihsel hakikatlerden uzak olarak değerlendirmektedir. Ona göre materyalizmin engellenmiş olmasının yegâne sebebi bu fikrin hakikat olmamasıdır. Tarih boyunca inkâr toplulukları hep olmakla beraber, tarihin hiçbir devrinde bugün de dâhil çoğunluk olamamışlardır. Ahmed Hilmi'ye göre insan fıtratında itidal hâkim olmakla beraber ifratta vardır. Nasıl ki imanda ifrat varsa küfür ve inkârda da ifrat mevcuttur. İnkâr, tarih incelendiğinde ancak azınlık olarak nitelendirilecek bir şekilde varlık göstermiştir. Ahmed Hilmi bu görüşünü Buda Gotama Shakyamuni'nin dinini örnek getirerek açıklamaktadır. Kurulduğunda hiçbir ilah tasavvuru olmayan bu dinin kardeşlik, fedakârlık ve iyilikseverlik temelli bir ahlak anlayışı bulunmaktadır. Brahma dininin zulmüne başkaldırı olarak ortaya çıkan bu din, kendisine bu cihetle taraftar toplamıştır. Ancak insan fıtratına ters olan ilahsızlık öğretisi bu dini, zamanla içerisinde Buda da dâhil olmak üzere birçok tanrıyı bulunduran bir din haline getirmiştir. Ahmed Hilmi bu örneğiyle insan fıtratına aykırı olan ateizme değinerek inkârın mümkün olmadığını ve inkâr temelli fikirlerin din bile olsa bu tutumlarına devam edemediklerini anlatmıştır. Ahmed Hilmi'ye göre materyalizm de bir inkâr fikridir. Dolaysıyla tarih boyunca hükmedememesinin en temel sebebi dinler değil insan fıtratına aykırı olmasıdır. Büchner'ın materyalizmin spiritüalist dinler elinden mağlup edildiği iddiası ona göre dinlerin mahareti değil, insan fıtratının inkârı kabul etmemesinden kaynaklanan bir durumdur.[175] Buradan da anlaşılacağı üzere

[175] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 51-52.

materyalizm fikrinin tam manasıyla fikir dünyasında hüküm sürmesi mümkün görünmemektedir.

Büchner, materyalizmin iki asır geçmesine rağmen hala bilim ve felsefenin saldırısı altında olduğunu iddia etmektedir. Kant'ın metodik felsefesinin ve bunun devamını sağlayan Fichte, Hegel, Schelling gibi filozofların görüşlerinin halk tarafından kabul edilmek suretiyle materyalizmin baskılandığını söylemektedir. Ahmed Hilmi ise bu görüşün de hakikati ifade etmediğini vurgulamaktadır. Ona göre materyalizme yöneltilen tenkitler, Avrupalı din adamlarından ziyade özgür fikri savunan bilim insanları tarafından yöneltilmiştir. Bu bilim insanları da materyalizmi ele alırken herhangi bir din veya mezhep namına değil bilimsel bir gaye ile bu çalışmalarını yapmışlardır. Dolayısıyla halkı din namına materyalizme karşı bir saldırıya veya baskılamaya yönlendirmek fikri, gerçeği ifade etmeyen bir tutumdur. Kant'ın materyalizm üzerindeki etkisini ifade ederken Ahmed Hilmi, onun zamanın dâhi düşünürlerinden biri olduğunu söylemektedir. Büchner'in sahte bilim ve felsefeyle süsleyerek savunduğu materyalizm fikrinin Kant'ın güçlü fikirleri karşısında duramayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Kant'ın fikirlerinin medeni ve düşünen insanlık tarafından benimsenmesini de yerinde bir gerçek olarak görmektedir.[176]

Büchner materyalizme yöneltilen eleştirileri ele alırken bu eleştirilerin materyalizmi tam anlamamaktan ileri geldiğine vurgu yapmaktadır. Ona göre materyalizm insanlar tarafından, bütün varlık hadiselerini madde ve maddenin titreşimleriyle açıklamaya çalışan, yönetici ilkeye (Principe directure) gerek duymayan bir akım olarak anlaşılmaktadır. Hâlbuki hakikati bu şekilde kabul etmek mümkün olsaydı bunu tam bir memnuniyetle yapmak icap ederdi ki insanlığın büyük muammayı çözme arzusunun da bu şeklide tatmin edilmiş olacağını ifade etmiştir. Büchner'e göre büyük muamma varlığın hakikatidir ve materyalizm bu hakikati çözmeye spiritüalizm kadar uzaktır. Zira ona göre büyük muamma insanlık tarafından asla çözülemeyecektir. Bu meselenin çözümlenebilmesi için zaman ve

[176] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 52.

mekânın dışına çıkmak icap etmektedir. Bu ise insanlık için mümkün değildir. Bu yüzden insanlık kavrayamayıp çözemediği bu bulmacayı; madde, ruh, Allah, mutlak, âlem ruhu, kudret, bilinmeyen, kudret veya irade gibi isimler vererek cehaletini gizlemeye çalışmıştır. Hakikatin çözümlenebilmesi için insanın tabiatüstü bir bakışla konuyu ele alması gerektiğini ifade eden Büchner materyalizm başta olmak üzere diğer hiçbir fikrin bunu yapamayacağını dolayısıyla büyük muammanın asla çözülemeyeceğini vurgulamıştır. Ahmed Hilmi bu açıklamaları bir çelişki olarak görmekle beraber deneye önem veren materyalizmin bir anda deney öncesi ön kabullere (a priori), varsayımlara sığınmasını ve yönetici ilke fikrini ortaya atmasını boş ve anlamsız bulmaktadır. Ahmed Hilmi'ye göre ilk sebep veya Vâcibü'l-Vücûd kabul edilmedikçe madde, maddenin titreşimleri gibi hiçbir varlığın anlaşılması mümkün değildir. Varlığın anlaşılması için zorunlu olan Vâcibü'l-Vücûd yerine, bundan uzak ortaya atılmış bir yönetici ilke iddiasının bilimsellikten uzak bir kabul olduğunu söylemiştir. Ahmed Hilmi eleştirilerine yönetici ilke hakkında sorularla devam ederek; *bu yönetici ilke nedir, hakiki bir varlık mıdır, insanlığın Tanrı diyerek ifade ettiği şey midir* sorularını sorar. Ona göre materyalistlerin bu soruya tanrı cevabını vermeleri mantığa aykırı olacaktır. Zira bu soruya Tanrı cevabı vermek bütün kâinatı oluşturan soyut bir varlığa işaret etmek veya onun varlığını kabul etmek olacaktır ki bu da materyalizmi idealizmi kabule götürecektir. Materyalizmin kâinat tasavvuru ise idealizmden farklı olduğu için mantık materyalistleri Tanrı cevabını vermelerini engellemektedir. [177]

Büchner, modern bilimle desteklemeye çalıştığı materyalizmi savunurken dinlere ve dini öğretilere de saldırmaktadır. Ona göre dinî öğretiler tamamen varsayımsal ön kabullerden ibarettir ve bu cihetle bilim dışıdır. Kâinatın nihai bilmecelerini (derniéres énigmes) çözmeye çalışan insanoğlu, dini öğretilerle bu bilmeceleri çözmeye çalışmıştır. Ya da idealizm veya spiritüalizm gibi felsefe alanına ait akımlarla bu bilmeceye cevaplar getirmeye çalışmıştır. Materyalizm de bu bilmeceleri çözmek için çaba sarf etse de diğerleri gibi bu çabası sonuçsuz kalacaktır. Zira bu bilmeceler insanlar tarafından çözülemeyecektir. Büchner'a göre dini

[177] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 55.

öğretiler, asla çözülemeyecek bu bilmeceyi hayaller ve doğaüstü mucizelerle süsleyerek açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre varsayımsal yaratma temelli ve ilahi mucizelerle kâinatı açıklamaya çalışan dini öğretiler, materyalizm karşısında duramayacak ve yerlerini madde ve kuvvet, cisim ve ruhun birliği temelli monizme bırakacaktır. Ahmed Hilmi, Büchner'in monizm iddiası hakkında, materyalistlerin ilelebet düalist olmaya mahkûm olacaklarını söyleyerek cevap vermiştir. Ona göre materyalistlerin mahiyetlerini tam olarak bilemedikleri madde ve kuvveti birleştirme görüşleri bir soyutlamaya (abstraction) ulaşmıştır. Bu görüşüne delil olaraksa Büchner'in çağdaşı olan Ernest Haeckel'in "tekçilik" (monisme) olarak isimlendirdiği materyalist görüşü ileri sürmektedir.[178]

Ahmed Hilmi, Büchner'in kainatı incelerken metafizikten kurtulmak gerektiğini ifade eden görüşünü *metafizik hevaiyyâtını terk* (metafizik spekülasyon) olarak isimlendirmiş ve karşı çıkmıştır. Ona göre kâinatın bir parçasını, bu parçaya has bir bilimle inceleyen insanın her türlü metafizik yaklaşımlardan uzak olarak bu çalışmasını yapabilmesi mümkündür. Ancak bu bilim insanı nazarını, incelediği bu parçadan kâinata çevirdiği zaman ister istemez birleştirme, sentezleme, genelleme ve soyutlamaya ihtiyaç duyacaktır. Büchner'in metafizik spekülasyon olarak gördüğü bu ihtiyaç, parça bütün ilişkisini kurabilmek için en önemli bilimsel çabadır. Ahmed Hilmi bu görüşünü desteklemek üzere Spencer'ın *"tamâmen tevhid edilmiş ma'rifet"* olarak ifade ettiği görüşüne dikkat çekmiştir. Parça ve bütün ilişkisi kurarak elde edilen bilgi, sadece incelenen olayların dışına çıkarak bütüncül bir bakış ile yorumlamaya imkân sağlamakla kalmaz, kâinatın özel kanunlarıyla genel kanunlarını bir araya getirerek en genel soyut fikirlerden faydalanmak suretiyle bilgi üretme imkânını da sağlamaktadır. Esasen materyalistlerin görüşlerini ifade etmeye çalışırken yaptıkları bu olmasına rağmen Allah'ı inkâr inatları yüzünden metafiziğe olan ikircikli tavırları gülünçtür. Eleştirilerine devam eden Ahmed Hilmi, hem bilimsel bir çalışmayı yukarıda ifade edilen şekliyle metafiziksel yöntemlerden

[178] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 54.

faydalanarak yapmanın hem de metafiziği kabul etmemenin materyalistlerin tutarsız tavırlarından olduğunu ifade etmiş ve bunlar boş bir emek olarak nitelendirmiştir.[179]

Kâinat kurallarının keşfedilmesini bilimin esas gayesi olarak gören Büchner, bu kanunların gayesini uğraşı dışı bırakılması gerektiğini savunmuştur. Bu boşluğu açıklamaya çalışan dini öğretiler veya spiritüalzm gibi akımların görüşlerinin bilimin her geçen gün ilerlemesiyle kendilerine dayanak bulamadıklarını ifade etmiştir. Örnek olarak maddeyi ele alan Büchner, maddenin farklı şekillerde anlaşıldığına dikkat çekerek eskiden madde denilince dışsal niteliklerin anlaşıldığını ancak on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde bu kabulün değiştiğini ifade etmiştir. Bu yüzyılda bilimsel çalışmaların maddenin önemini arttırdığını düşünen Büchner, maddenin gaz halinde olmadığına inanılacak zamanın pek yakın olduğunu, maddenin gözle görülür, direnç gösterebilir ve tartılabilir görüşlerinin pek yakında kabul edileceğini iddia etmiştir. Maddenin her yerde olduğunu ve bir maddenin aynı anda fiziksel, kimyasal, elektiriksel ve magnetik niteliklerinin olduğunun önceden bilinmediğini ancak şimdi bilimin ilerlemesi ile bu bilgilere sahip olunduğunu vurgulayan Büchner, önceden madde ile ilgili soyut kabul edilen bazı bilgilerin artık değiştiğini ve somut bir özellik kazandığını ifade etmiştir. Böylece bilimsel araştırmaların kâinat kurallarının gayesi hakkındaki ön kabulleri değiştirdiğini vurgulayarak bu boşlukları, cadı olarak nitelediği dinî öğretilerin veya spiritüalizmin görüşleriyle doldurmanın manasız olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Hilmi ise bu iddiaları ileri süren materyalistlerin hakikat ve safsatayı birbirlerine karıştırdıklarını söylemiştir. Ona göre kâinat kurallarının gayesinden maksat hakikât-i gâiyye, vücûd-ı zâtîye ve vâcibü'l- vücûd olan Allah'tır. Bu hakikati kabul etmek kâinat kanunlarının anlaşılmasını kolaylaştıran en önemli ve en lazım olan şeydir. Aksi düşünüldüğünde bu kanunların hiçbir manasının kalmayacağını savunan Ahmed Hilmi, bütün bilimsel çalışmaların zan ve hezeyandan kurtulmalarının, Büchner'in boşluk dediği durumu vâcibü'l-vücûd ile doldurmakla mümkün olacağını ifade etmiştir. Büchner'in boşluk savını kabul etmenin bilimi karanlıklar içerisinde bırakacak bir adım olarak gören Ahmed Hilmi, bu çabanın güneşi inkâr gibi olduğunu söylemiştir. Varlığı sayesinde eşyanın

[179] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 56.

görünebildiği, ayırt edilebildiği güneşi inkâr etmek davası ne kadar saçma ise hakikât-i gâiyye (gayesel hakikat) fikrini de bilimsel araştırmalardan çıkarmanın da aynı derece saçma olduğunu ifade etmiştir. Maddenin her yerde olduğu iddiasını gülünç bulan Ahmed Hilmi, Büchner'in bu iddiasını bilimin en temel prensiplerinden biri olan deney ve gözlemden uzak bir safsata olarak nitelemektedir. Bunun yanı sıra materyalizmin bilimsel metotları benimsediğini iddia eden Büchner'in bu iddiasıyla çelişen bir yaklaşıma sahip olduğunu vurgulamıştır.[180]

Ahmed Hilmi, Büchner'in madde hakkında ileri sürdüğü iddialara cevap verirken Fransa Enstitü azası Léauté'nin gözetiminde yayınlanan *Kimyây-ı Umûmî Mu'âvin Hâtırâtı* adlı eserden alıntı yapmıştır. Burada zikredilen hususlar maddenin bilinmezliği fikrinin artık ortadan kalktığı şeklindedir: *"Bugünkü ma'rifet-i beşeriyyeye göre gâye-i tahlîlde, gayrı kâbil-i ircâ üç fikir kalır: Mekân, zamân, kudret."* Ayrıca Doktor Ostwald'tan alıntı yapan Ahmed Hilmi, onun madde hakkındaki görüşlerine yer vermiştir:*" Mâdde fikir ve lâfzı, kudret (énergie) müeddâsı meçhul olduğu zamânda ibda' edilmiştir. Mâddeyi ta'rîf ve tefhîm için ortaya konulan evsâf ve havâs, hep kudretin eşkâl ve havâssıdır. Bu havâs ve evsâf, onların sâhib-i hakîkîsi olan kudrete iade olunduğu gibi mâdde nâmı verilecek bir şey ortada kalmaz!"* Modern bilimin ilerlemesiyle geçmişte maddenin özellikleri olarak kabul edilen sıfatların artık enerjinin özellikleri olduğunun anlaşıldığını söyleyen Ahmed Hilmi, Büchner'i bilimsellikten uzak fikir taraftarlığıyla insanın en kalbî kabulü olan hakikatlere saldırmakla itham etmektedir.[181]

Büchner, önsel (a priori) delillerle maddenin alışılan özellikleri dışında ele alınmasının materyalizmi savunmasızlaştıracağını ifade etmektedir. Ona göre maddenin sahip olduğu özsel niteliklerinin; katı, hissiz, fikri hareketlerden yoksun kabul edilmesi iddiası bilimsel olmaktan uzak önsel bir kabulden ibarettir. Uzun bir zaman boyunca maddenin canlı hadiseleri meydana getirişinin anlaşılamadığını bu yüzden başka izah yollarına başvurulduğunu ifade eden Büchner, bilimin artık

---

[180] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 58.
[181] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 59.

maddenin mahiyetini çözerek bu anlayışları mesnetsiz bıraktığını ifade etmiştir. Buna ek olarak canlı hadiselerin de maddeden bağımsız olmadığını savunmuştur. Ona göre canlı hadiseler de özel şartlarda meydana gelmiş maddenin titreşimlerinden oluşmaktadır. Bu izahla beraber artık hayat, vicdan, ruh gibi kavramlar maddeden ayrı olarak ele alınamaz. Bu hadiseler uzun bir evrim sonucu meydana gelmiş karmaşık hadiselerdir. Bu durumu saat üzerinden örnekle açıklamaya çalışan Büchner, bir saatin içerisinde maddenin bir takım âlimane bileşimler sonucunda zamanı gösterir bir özellik kazandığını söylemiştir. Büchner, bu açıklamalarla kabul edilen materyalizmin asla çürütülemeyeceğini ifade ederken düalizmin materyalizm karşısında duramayacağını vurgulamıştır. Ahmed Hilmi ise bu görüşe karşı çıkmış ve maddenin sahip olduğu özsel niteliklerine önsel delillerle itiraz edilmediğini, aslında maddenin sahip olduğu bu özsel niteliklerin önsel delillerle inşa edildiğini söylemiştir. Ona göre burada önsel olan kabul, maddenin sahip olduğu iddia edilen özelliklerin ortaya çıkışıdır. Eleştirisine devam eden Ahmed Hilmi, materyalistlerin maddenin özsel niteliklerinin varlığı hakkındaki iddialarının modern bilimsel araştırmalarla çürütüldüğüne vurgu yapmıştır. Büchner'in saat örneğini yine aynı örnekle ele alan Ahmed Hilmi, saatin bir şey daha gösterdiğini ifade etmiştir. Ona göre âlimane bileşenlerle zamanı gösteren saat aynı zamanda pek açık bir surette göstermektedir ki, maddeyi bu tertip usulüne koyan, ona âlimane yetenekler veren bir kudret ve zekâ vardır ki o da Cenab-ı Hakk'tır. Örneğine devam eden Ahmed Hilmi, bu saati gören bir kişinin onun bir ustasız ve kendiliğinden bir takım parçalarının oluşup birleştiğini düşünmesinin mümkün olmadığına işaret etmiştir.[182]

Büchner, âlemin ezeli ve ebedi oluşuna ilişkin açıklama yaparken bunun mümkün olmasını tatmin edici olarak görmüştür. Zira ona göre mekânın ve zamanın sonsuzluğu kabulü her ne kadar imkânsız ise de bir sınırının olduğunu tasavvur daha da imkânsız olacaktır. Âlem sınırlı değildir ve insanoğlu uzun süren bir evrimin sonucunda ortaya çıkmıştır diyen Büchner, materyalistlere göre varlığın bizatihi var olduğunu (bir yaratıcıya ihtiyaç duymadığını, ezeli ve ebedi oluşunu), bütün olayların önceleyen sebeplere dayandığını, kâinatın değişmez kanunlarının olduğunu

[182] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 61.

ve bu güne kadar bunların tesiri dışında hiçbir hadisenin vuku bulmadığını ifade etmiştir. Metafizik denen hadiselerin ise yetersiz gözlem, yanlış anlaşılmalar, hayal, vehim, mistik görü, papaz şaklabanlıkları veya sofuca rüyalardan ibaret olduğunu söylemiştir. Ahmed Hilmi, Büchner'in bu açıklamalarını mantıktan uzak hezeyanlar olarak nitelendirmektedir. Zira materyalistlere göre madde bizatihi mevcut ise bu ezeli olduğunun bir göstergesidir aksi halde bizatihi mevcut olma özelliğine sahip değildir. Durum böyleyken materyalistlerin, ezeli ve ebedi bir varlık aramadıklarını söylemeleri ve sonrasında maddenin ezeli olduğunu kabul etmeleri bir hezeyana kapıldıklarının ve mantıktan uzaklaştıklarının göstergesidir.[183]

Büchner'a göre maddenin sahip olduğu bir diğer özellik enerjidir. Enerji maddenin hareket veya gerilme halinde ortaya çıkan bir özelliğidir. Bu enerji de gerek küçük zerrelerin hareketleri ve gerekse de büyük kitlelerin hareketlerinden ortaya çıkmaktadır. Dünya üzerindeki bütün hareketlerin kaynağı ise güneştir. Güneşin sahip olduğu ısının çok azı yerküremize ulaşsa da buradaki hareketliliğin kaynağı olmaya yeterlidir. Ona göre dünyada hayatın var olmasının sebeplerinden biri de güneşin ısısıdır. Bu ısı sayesinde yerkürede en küçük canlılardan en karmaşık canlılara kadar uzanan bir hayat vardır. Modern bilim ışığında anlaşılmaktadır ki bütün bir kâinatın yaratılışı aslında göklerde dağınık bir halde bulunan maddelerin birleşmesiyle gerçeklemiştir. Dolayısıyla materyalizmin kâinat tasavvurunun diğer bütün tasavvurları cevapsız bırakacak nitelikte olduğunu savunmuştur. Bu savını ederek Descartes'ın: *"bana madde ve hareket veriniz size kâinatı tekrar teşkil edeyim"* sözüyle temellendirmeye çalışmıştır. Ahmed Hilmi'nin bu konudaki yaklaşımı bir önceki konuyla aynıdır. Yine burada bir tutarsızlık olduğundan bahseden Ahmed Hilmi, söz konusu gerilim halini maddeye verenin ne veya kim olduğunu sorgulamıştır. Ona göre Büchner, kâinatın ezeli ve ebedi oluşuna dair görüşlerini ileri sürerken entropie[184] ilkesini unutmaktadır. Maddede meydana gelen moleküler hareket fikrini anlamlı bulan Ahmed Hilmi, enerji oluşurken maddeye hareket ve gerilim halini veren gücün ne olduğu sorusunun her daim olacağını ifade

---

[183] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 65.

[184] Entropie: bir sistemin mekanik işe çevrilemeyecek termal enerjisini temsil eden termodinamik terim. Çoğunlukla bir sistemdeki rastgelelik ve düzensizlik (kaos) olarak tanımlanır ve istatistlikten teolojiye bir çok alanda kullanılır. Sembolü S dir.

etmiştir. Ayrıca Büchner'in bilimsel gelişmelerden haberdar olmadığını veya bu çalışmaları tevil ve tahrif ettiğini ifade eden Ahmed Hilmi, enerji hakkında iddia edilen açıklamaların gerçekle bağdaşmadığını söylemiştir. Bilimsel araştırmaların enerji hakkında yaptığı açıklamalarda maddenin zikredilmediğini, enerjiyi açıklarken de maddeden bağımsız bir açıklamanın olduğunu vurgulamıştır. Ahmed Hilmi, göklerde bulunan maddelerin tesadüf eseri bir araya gelişleriyle kâinatın oluştuğunu savunan Büchner'a neden bu maddeler bir araya toplanmışlar, neden dağınık kalmışlar, bu gibi iddiaların bilim ve tecrübeyle ne alakası var sorularıyla cevap vermiştir. Ona göre Büchner'in ifade ettiği yaratılış sahnesi tamamen bilimsellikten, mantıktan uzak mesnetsiz bir takım zanlardan ibarettir. Vâcibü'l- vücûd'u aradan çıkaran her tasavvur gibi materyalistlerin bu açıklaması da mantıktan ve bilimden uzak olmakla beraber sırtını tesadüflere yaslayan bir yaklaşımdır. Ahmed Hilmi, Büchner'ı eleştirdiği karşıt görüşlerden biri olan spiritüalistlerin önde gelen isimlerinden birin olan Descartes'e söz vermekle başka bir tezatlık içerisine girdiğini de vurgulamıştır. Descartes'in sözünde madde ve kuvvet bir fâil olmaktan ziyade birer nesnedirler. Descartes ise bu nesneleri kullanarak kâinatı teşkil edeceğinden bahsetmektedir. Bu hususta da Büchner kendisini destekleyecek bir örnekten ziyade kendini çürütecek bir örnek vermiştir. Zira Descartes'in sözünde kâinatı teşkil edecek kişi kendisidir madde ve kuvvet değildir. Dolayısıyla Büchner da bir hakkın söyletmesi olarak madde ve kuvvetin yaratma ve ya oluşturma güçlerinin bulunmadıklarını itiraf etmektedir.[185]

Büchner, materyalistlerin kâinatı açıklama çalışmalarını mitolojik bir varlık olan ve kesilen her başın yerine yenilerinin çıktığı Hydre'nin başlarını kesmeye benzetmiştir. Materyalistlerin kâinatı açıklama çalışmalarının uzun süreceğini hatta asla tamamlanamayacağını itiraf eden Büchner, vicdanın sadece maddi sebeplerle izahının mümkün olamayacağını da söylemiştir. Söz konusu durumların materyalistlerin muhalifleri tarafından kullanılan esaslı argümanlar olduklarını düşünmektedir. Materyalizmin kâinat tasavvurunun eksik ve vicdanı madde ile izah edemeyişinden yola çıkarak eleştiriler üretmenin de manasız olacağını savunan

---

[185] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 66-67.

Büchner, bir fikrin yanlış olması muhaliflerinin haklı olduğu anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Eleştirilerine devam eden Büchner, ruhun da teolog ve spiritislerin uydurmalarından başka bir gerçekliğinin olmadığı söylemiştir. Ruh denen şeyin maddi olduğunu ve maddi organizmalarla ilişkili bir durum olduğunu ifade ederken canlılarda rastlanır bir durum olduğunu dile getirmiştir. Bilincin varlığını kabul etmiş ve onu beyni oluşturan maddeler marifetiyle ortaya çıkan bir gerçek olarak nitelemiştir. Ona göre bilinci ortaya çıkaran maddelerin marifetleri bilinmemektedir ve asla da bilinemeyecektir. Bu ve diğer konuları açıklığa kavuşturmakta aciz olduklarını ifade eden Büchner, kendisini savunurken karşıt görüşlerin bu konuları açıklığa kavuştururken kullandıkları tabiata aykırı açıklamalardan uzak durduklarını ifade etmiştir. Ona göre spiritüalistler fikri ifade ederlerken beynin arkasına gizlenmiş ruhun eseri olduğunu söylemektedirler. Onlara göre bu ruh beyni, tıpkı bir piyanistin piyano çalışı gibi kontrol etmektedir ve insanın fikirleri ve davranışlarının asıl failinin beyin değil ruh olduğunu ifade etmişlerdir. Ahmed Hilmi, Büchner'in bu görüşlerini de tamamen yanlış fikirlere dayanan birçok iddia olarak nitelemektedir. Büchner'in Moleschott'un La circulation de la Vie adlı eserinden yararlandığını ifade eden Ahmed Hilmi, bu eserin içerisindeki iddiaların zamanın en büyük kimya ve fizik âlimlerinden biri olan Würzburg Üniversitesi Profesörü Clausius tarafından çürütüldüğünü ifade etmiştir. Ayrıca William Thomson, Lord Kelvin, Helmhotz ve entropie teorisine işaret eden Ahmed Hilmi, onların çalışmalarının materyalistlerin iddialarını çürüttüğünü ve onları bir hareket ettirici, vâcib'in kabulüne zorladığını ifade etmiştir. Ahmed Hilmi, Büchner'i okuyucularına sahtekârlık yapmakla itham etmektedir. Zira Büchner'in kendi ön kabullerini bilimin ispatladığı birer yasa olarak sunmakta olduğunu ve bu sözde yasalara yöneltilen itirazı bilim dışı görmekle kınadığını ifade etmiştir. Ahmed Hilmi, ruhun varlığının inkârı ile alakalı olarak Büchner'dan daha büyük kimya ve fizik âlimlerinin ruhun varlığını kabul ettiklerini ifade ederek onu eleştirmiştir. Ayrıca ruhun anlaşılabilmesi için psikoloji ilminin kurulduğuna işaret eden Ahmed Hilmi, hakikatinin görülmediğini ileri sürüldüğü halde elektriğin inkâr edilmediğine değinmiştir. Bilinç ile alakalı olarak da Büchner'in bilinemez itirafından yararlanarak bir şeyin bilinememesi onun inkâr edilmesine gerekçe olamaz fikrini vurgulamıştır.[186]

[186] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Huzur-ı Akl-u Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, 68-70.

SONUÇ

Özellikle sanayi devrimi sonrasında siyasi, askeri, ekonomik ve teknolojik alanlarda gücünü arttıran Avrupa, fikri alanda da üstünlüğünü kurmanın çabası içinde olmuştur. Batı'nın üstünlük kurma çabası dünyanın bir çok ulusunu direkt yahut dolaylı olarak etkilemiştir. Batılı olmayan toplumlar Avrupa'nın güç ve rafahı karşısında kendi kültür ve medeniyetlerini sorgular hale gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında güç kaybetmesi de Osmanlı toplumunu etkilemiştir. Batı'ya olan ilgi ve hayranlık bu sebeple toplum içerisinde artmıştır. Sadece bilimsel gelişmeler değil, sosyal bir takım değişimler de Osmanlı toplumu tarafından merakla takip edilmiştir. Tanzimat süreci bu etkinin gücünü hızlandırmış ve Osmanlı toplumu batılılaşmaya başlamıştır. Bilimsel, sosyal değişimlerin yanı sıra felsefeyle de tanışan Osmanlı toplumunda bu yeniliğe karşı bir adım atma ihtiyacı doğmuştur. Zira İslâm inancına sığmayan veya direkt İslâm'a karşı söylemlerin olduğu bir takım felsefî akımlar, insanların inançlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemin Osmanlı aydınları, müslümanları bu fikrî hastalıklardan korumak için bir çok çalışmalarda bulunmuşlardır. İşte bu çabalar Yeni İlm-i Kelam Döneminin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Yeni İlm-i Kelam dönemi, müslüman dünyanın kendi inanç, kültür ve medeniyetini Batı'nın hegomanyasından ve fikri hastalıklarından kurtarma refleksi olarak da anlaşılmalıdır.

Filibeli Ahmed Hilmi de Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcilerindendir. Küçük yaşlarında başlayan ilme merakı sebebiyle döneminin en büyük simaları arasında yer almaktadır. Çocuk yaşlarda sahip olduğu ilim öğrenme arzusu onu hem dünyevi hemde manevi ilimlerle hemhal etmiştir. Hayatı boyunca yaptığı çalışmalar göstermektedir ki kendisi İslâm dini ve modern bilimin gelişmelerini birleştirip örnek bir yol geliştirerek İslâm inancını savunmuştur. İfsat olmaya başlamış Osmanlı milletini Batı'nın fikrî hastalıklarından kurtarma gayreti içinde yayın evi kurmuş, yazım faaliyetleri yapmış ve konferanslar düzenlemiştir. Aktif, üretken ve yılmayan bir yapıya sahip olduğunu anladığımız Ahmed Hilmi, İslâm'ı ve müslümanı savunmayı amaç edinmiş ve bu sebeple materyalizm akımına karşı da etkisi ciddi şekilde hissedilmiş söylemler geliştirmiştir.

Araştırmamız boyunca bilimsel çalışmalara olan ilgisini ve bu alandaki becerisini bir çok örneklerle tespit ettiğimiz Ahmed Hilmi modern bilimlere meraklı bir aydınımızdır. Avrupa'daki bilimsel ilerlemeleri takip etmekle kalmamış, bu ilerlemeleri kendi savını destekleyecek birer delil haline getirme gayreti içerisinde olmuştur. Nitekim bu gayreti meyvelerini vermiş ve ürettiği delilleri, inşa ettiği düşünce sisteminde etlkili bir şekilde kullanmıştır. Bu deliller vasıtasıyla da materyalizm akımını eleştirmiş ve bu akımın sapkın bir fikir olduğunu güçlü bir şekilde ifade etmiştir.

Filbeli Ahmed Hilmi'nin, bilimsel gelişmeler ve din arasında inşa ettiği uyum, Avrupa'nın ve Avrupa merkezli eğitim gören hasımlarının pek aşina olmadığı bir yaklaşımdır. Zira Avrupa terakkiyi, dini reddetmek veya ötelemek ile elde etmiştir. Bilindiği üzere Skolastik dönemin sıktığı Avrupa toplumları Reform ve Rönesans ile bir nefes almış, böylece bilmsel ilerleyişi yakalamıştır. Ancak müslüman toplumlarda din-bilim çatışması olmadığı gibi aralarında bir uyum söz konusudur. İşte bu noktada Ahmed Hilmi'nin kendi çağında, din ve bilim arasındaki uyumu tekrar yakalamaya çalıştığı görülmektedir.

Ahmed Hilmi eleştirilerini kaleme alırken, muhatablarını gayet iyi tanımış ve onların görüşlerinin açıklarını bulmuştur. Cedel ilminden faydalanarak materyalistlerin iddialarını çürütmeyi başarmıştır. Muhatablarının argümanlarını onlara karşı kullanmış ve gerektiğinde bilimsel gelişmelerden deliller de ileri sürerek eleştirisini sağlam bir zemin üzerine oturtturmayı başarmıştır. Ahmed Hilmi'nin eleştiri dilinin sade ve kibar olduğu anlaşılmaktadır. Bilimsel yeniliklerden örnekler verirken amacının, konunun herkesçe anlaşılmasını sağlamak olduğu görülmektedir. Bunun yanında, genellikle görüşlerini kibar bir üslübla yapan Ahmed Hilmi, zaman zaman gizli ve açık istihzalara da yer vermiştir.

Ahmed Hilmi, materyalislerin, modern bilimin, aklın ve vicdanın aksini söylemesine rağmen, maddenin ezeli ve ebedi oluşu, kâinatın sonsuz oluşu, bir

yaratıcının olmaması gibi iddialarını a priori, bilimden uzak ve özel bir inattan ibaret olarak değerlendirmiştir. Ahmed Hilmi, maddenin ezeli ve ebedi oluşu, yaratılmayışı gibi ifadelerin küfür içerdiğini ifade etmiştir. Ona göre bu görüşler ateist fikirler olduğundan kabul edilemez görüşlerdir.

Ahmed Hilmi, materyalislerin maddenin ezeli ve ebedi olşuna dair iddialarını reddetmiş, maddenin sonluluğuna ve bu alanda yapılan çalışmalara dikkat çekmiştir. Materyalislerin maddenin yok edilemez olduğuna ilişkin iddialarına da cevap vermiştir. Ona göre bilimin henüz tecrübe etmediği bir varsayımın bilimsel kanun gibi kabul edilmesi yanlıştır. Maddenin bilimsel olarak yok edilemez oluşuna dair bir genel geçer kanunun olmaması onların bu tezlerinin mesnetsiz olduğunu ifade etmektedir. Velev ki bu tez kabul görülse bile, bir şeyin yok edilemez olması onu ezeli ve ebedi yapmaya yeter bir delil değildir. Ahmed Hilmi bu hususa dikkat çekerek yine materyalistlerin iddialarına cevap vermiş ve maddenin yaratılmış olduğunu vurgulamıştır.

Tanrı tanımazlığın insan fıtratına aykırı olduğunu ve tarihte de hatrı sayılır ateist bir toplumun olmadığını ifade eden Ahmed Hilmi, Budizm öğretisini bu savına örnek olarak gösteremektedir. Kurulduğunda Tanrı anlayışı olmayan bu dinin zamanla bir tanrı tasavvuruna sahip olmasının temel nedenini insanın fıtratı olduğunu söylemiş ve tanrıtanımazlığın doğal olmadığını ifade ederek küfür olduğunu vurgulamıştır. Tanrı tanımazlığın toplumu ve bireyleri olumsuz etkilediği savunmuştur. Nitekim toplumlar bireylerden müteşekkil olduklarından bireylerde yaşanacak bir olumsuzluk bütün bir toplumu etkileyecektir. Bu bağlamda dinsizliğin toplumları olumsuz etkilediğini ifade eden Ahmed Hilmi, dinsizliğin etkilerini; Ziyâ'-ı Fikr-i Ahlâk, Ziyâ'-ı Fikr-i Cem'iyyet ve Hürriyyet ve Ziyâ'-ı Sa'âdet olarak üç başlık altında ele almıştır. Dinsizliğin ahlakı, toplumu, hürriyeti ve mutluluğu bozmak suretiyle ortadan kaldıracağını düşünmektedir.

Ahmed Hilmi'ye göre materyalistler fikirlerini etkili kılmak için modern bilimin araştırmalarını çarpıtarak kullanmaktadırlar. Materyalistlerin maddenin sonsuzluğuyla alakalı iddiaları bilimsel olarak tam bir geçerlilik ifade etmese de bu görüşlerini modern bilime dayandırmaktadırlar. Ahmed Hilmi bu tutumu gerçeğin saklanarak, araştırmanın saptırılması olduğuna dikkat çekmiştir.

Ahmed Hilmi'nin tasavvufla ilgilenen bir aydın olduğu bilinmektedir. Vahdet-i vücûd anlayışını savunan Ahmed Hilmi, materyalistlerin evreni tek bir madde olarak kabul ettikleri gibi varlığı tek olarak kabul etmiştir. Ona göre varlık birdir ve Yaradandan başkası değildir. Varlığı vahdet-i vücûd çerçevesinde ele alan Ahmed Hilmi, ruhu ayrı bir varlık olarak düşünmemiş ve ruhun birliğini savunmuştur.

Büchner'in materyalist fikirlerini değerlendiren Ahmed Hilmi'nin, onu safsata ve bilimi bir araya getirmeye çalışarak fikrini ifade etmeye çalışan biri olarak gördüğünü tespit ettik. Ahmed Hilmi'nin ifadelerinden Büchner'in, adeta modern bilmin gelişmelerini elinde bir balyoz gibi tutarak muhataplarını materytalizm'e davet eden biri olduğunu anlamaktayız. Ayrıca Ahmed Hilmi, Büchner'in akıl yürütmelerinin aslında fikrini savunmaktan ziyade onları iptal eder niteliklere sahip olduğunu da zikretmektedir. Bunlara, hasmını doğru çıkaran birer "hakkın söyletmesi" olarak bakan Ahmed Hilmi, Büchner'ın bilimsel araştırmaları tevil ve tahrif ettiğini ifade etmiştir. Büchner'in bu tutumuna gerçek bilim erbabının kanmayacağını da vurgulamıştır.

Çalışmamızda dikkat çekici bir diğer mesele de Osmanlı'da materyalizm akımını yayan isimlerdir. Osmanlı toplumunun materyalizmi öğrenmesinde başta Baha Tevfik ve Ahmed Nebil olmak üzere, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Doktor Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri ve Doktor Edhem Necdet gibi esimler etkili olmuşlardır. Bu isimler yaptıkları tercümeler ve yazı faaliyetleriyle materyalizm başta olmak üzere Avrupa'da yayılan felsefî akımları Osmanlı toplumuna

taşımışlardır. Özellikle Baha Tevfik'in kurduğu Felsefe Mecmuası bu amaçla yayın faaliyetleri yürüten bir kitle iletişim aracı görevi görmüştür.

Çalışmamız sonucunda, Osmanlı'nın Batı karşısında güç kaybedişinin fikrî izdiraplara yol açtığını ve bu izdiraplar içerisinde Avrupa'dan gelen ve İslâm inancını tehdit niteliğinde bir takım felsefî akımların olduğunu ve bu sürecin günümüzde halen devam ettiği sonucuna varmaktayız. Söz konusu akımlar her geçen gün kisvelerini değiştirseler de ifsat amaçları değişmemektedir. Yeni İlm-i Kelam döneminin temsilcileri İslâm'ı savunmak için dönemin bütün kaynaklarını kullanarak büyük bir çaba harcamış ve yeni bir dönemi başlatmışlardır. Günümüze ışık tutan Yeni İlm-i Kelam dönemi temsilcilerinin herbirinin çalışmaları ve eserleri bu günümüzü ve yarınımızı inşa etmekte bizlere yol gösterici niteliktedir. Filibeli Ahmed Hilmi bu temsilciler içerisinde önemli bir yere sahip olan kıymetli bir aydınımızdır. Onun materyalizm eleştirileri ve İslâm'ı savunan çalışmalarıyla mesaimizi geçirmek nacizane bizleri derinden mutlu etmiştir. Müslümanların materyalizm, ateizm, modernizm vb. akımların etkisinde kendi kültür ve medeniyetlerinden her geçen gün daha da uzaklaştıkları günümüzde çalışmamızın faydalı bir etkiye sahip olmasını niyaz ederiz.

BİBLİYOGRAFYA

ATEŞ, Mustafa. Baha Tevfik'in Hayatı, Eserleri ve Felsefi Düşünce Yapısı, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2/17, (2017), 332-333.

AKGÜN, Mehmet. *Materyalizm'in Türkiye'ye Girişi,* Ankara: Elis Yayınları, 3. Basım, 2014.

AYDIN, Hasan, "Nicolas d'Autrecourt'ta Apaçıklık ve Nedensellik Sorunu", *Felsefe Dünyası Dergisi*, 70, (Nisan 2019), 100-101.

AYTEKİN, Arif, *Kelam Terimleri Sözlüğü,* İstanbul: Eğitim Yayınevi, 1. Baskı, 2022.

BALOĞLU, Adnan Bülent. Sebilürreşad Dergisinde "Yeni İlm-i Kelam" Tartışmaları, *İzmirli İsmail Hakkı Sempozyumu*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

BERKİ, Ali Hikmet, Acıklamalı Mecelle, İstanbul: Hikmet Yatınları, 1982, 22.

BİLMEN, Ömer Nasuhi. *Açıklamalı İlmi Kelam Dersleri Muvazzah İlmi Kelam,* sad. Salih Sabri YAVUZ ve Faruk SANCAr, İstanbul: Semerkand, 1. Baskı, 2015.

BULĞEN, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname* XXX/1, (Nisan 2016), 392-433.

---------- The Criticism of Materialism in Late Ottoman's New Science of Kalam, *Journal of Religious Inquiries (Dini Tetkikler Dergisi),* ULUM 2/1, (2019), 133-167.

BÜCHNER, Louis. *Madde ve Kuvvet,* çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, sad. Kemal KAHRAMANOĞLU, Ali UTKU, Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.

BOLAY, Süleyman Hayri. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü,* Ankara: Atlas Kitap, 12. Basım, 2018.

---------- *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi,* Ankara: Atlas Kitap, 6. Baskı, 2018.

COŞTU, Feyza Ceyhan. "Felsefe Mecmuası Üzerine Bir Araştırma" *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/2, (2015), 274, 80.

CÜRCANİ, es-Seyyid eş-Şerif, *Tarifat*, çev. Arif ERKAN, İstanbul, Bahar Yayınları, 1997.

DEMİR, Remzi- Uymaz, Tuba. "Subhi Edhem Bey'in Hayat ve Mevt'i", *Dört Öğe,* 4, 2013, 53.

DÜZGÜN, Şaban Ali (ed.), *Kelam El Kitabı,* Ankara: Grafiker Yayınları, 8. Baskı, 2019.

ERTUĞRUL, İsmail Fenni. *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1. Basım, 1928.

----------*Kitâb-ı İzâle-i Şukûk Dozy'nin tarih-i İslâmiyet'i Üzerine Reddiyedir,* Konya: Çizgi Yayınevi, 2017.

FERİD, İsmail, İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn, sad. Ali Utku, Abazar Sepehri, Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.

GAZZÂLÎ, *Tehâfüt el-Felâsife Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Dr. Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

GEÇİT, Mehmed Salih. Son Dönem Temsilcileri Bağlamında Yeni İlm-i Kelam Hareketi (Anadolu Örneği), *Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 9/46, (2016), 931-344.

---------- "Yeni İlm-i Kelâm Hareketinin Kelâm İlmine Kazandırdığı Yenilikler", *Hikmet Yurdu Dergisi,* 9/18, (Temmuz-Aralık 2016), 122-124.

HARPUTÎ, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelam fi Akaid-i Ehl-i İslâm*, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1327

---------- "Yeni İlm-i Kelam Hareketinin Kelam İlmine Kazandırdığı Yenilikler", *Hikmet Yurdu Dergisi,* 9/18, (Temmuz-Aralık 2016), 122-124.

KARA, İsmail. *Din İle Modernleşme Arasında,* İstanbul: Dergâh Yayınları, 6.Basım, 2018.

---------- *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi,* 1. Cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2017.

İBN-İ HALDUN, *Mukaddime*, tah. Abdullah Muhammed ed-Derviş, Dimeşk: Dar Yaerib, 1. Basım, 2004.

İZMİRLİ İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam* , haz. Melikşah SEZEN, İstanbul: 1. Basım, 2022

KALAYCIOĞULLARI, İnan. "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", *Dört Öğe,* 4, (2013).

KORLAELÇİ, Murteza. *Pozitivizmin Türkiyeye Girişi*, Ankara: Kadim Yayınları, 4. Baskı, 2018.

LANGE, Frederick Alber. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi,* çev. Ahmet ARSLAN, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 4. Baskı, 2016.

LARRAİN, Jorge. *Tarihsel Materyalizmi Yeniden Yapılandırmak,* çev. S. ÇEVİKER, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1. Baskı, 1986.

LEFEBURE, Henri. *Diyalektik Materyalizm,* çev. Barış YILDIRIM, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1. Baskı, 2018.

MURTEZA, G., Demokritos'ta Atomculuk ve Siyaset İlişkisi, Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi, 2/13, 2019, 296 - 316.

ÖZERVARLI, M.Sait. *Kelamda Yenilik Arayışları,* İstanbul: İSAM, 4. Basım, 1998.

ÖZTÜRK, Resul. *Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi,* Konya: Eğitim Yayınevi, 2.Basım, 2018.

PRETZL, Otto, "Erken Dönem İslâm'ın Atom Öğretisi", Almanca'dan çev. Bilal Kır, *Kelâm Araştırmaları Dergisi,* XIII/I (2015), 561-575.

SATRE, Jean Paul. *Materyalizm ve Devrim*, çev. Emin Türk ELİÇİN, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları. 4. Baskı, 1998.

SKİRBEKK, Gunnar – GİLJE, Nils. *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi,* çev. Emrah AKBAŞ – Şule MUTLU, İstanbul: Kesit Yayınları, 5. Baskı, 2013.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Huzur-ı Akl-u Fende Mâddiyyûn Meslek-i Delâleti,* sad. Erdoğan ERBAY-Ali UTKU, Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

---------- *Hangi Meslek-i Felsefeyi Kabûl Etmeliyiz? Dârü'l-Fünûn Efendilerine Tahriri Konferans*, sad. Kemal KAHRAMANOĞLU-Ali UTKU, Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.

---------- *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahûd Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*, sad. Muhammet Hanefi SULUOĞLU-Enver ŞAHİN-Abdurrahman HARBİ, Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

---------- *Tarih-i İslâm,* İstanbul: Hikmet Yayınları, 1326/1910-11.

---------- *Beşeriyetin Fahr-i Ebedîsi, Nebîmizi Bilelim*, haz. Rukiye Özer, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.

---------- *Üss-i İslâm: İslâmî Hakikatlere Dayanan Yeni Akâid İlmi*, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021)ŞeyhülÎslâm Musa Kâzım Efendi, *Külliyât: Dini, İctimaî Makaleler,* İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.

TAFTAZÂNÎ, Saadettin, *Makâsıdu'l-Kelamfî 'Akâidi'l-İslâm*, çev. İrfan EYİBİL, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Carullah Efendi, 1264, 2019.

---------- *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, 1991.

TANSU, Yunus Emre. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İctihad Dergisi", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* 4/1, (Nisan 2018), 122.

TOPALOĞLU, Bekir. *Kelam Araştırmaları Üzerine Denemeler*, İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2004.

---------- *Kelam İlmi Giriş,* İstanbul: Damla Yayınları, 1. Basım, 2010.

TOPALOĞLU, Bekir ve ÇELEBİ, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü,* İstanbul: İSAM, 5. Basım, 2017.

UYANIK, Necmi. “Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir hareketlerine Bakışı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Dergisi,* 15, (2004), 227-274.

ÜNVERDİ, Mustafa – ÜNVERDİ, Veysi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi’nin Allah ve İnsan Tasavvuru, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* Cilt 22, Sayı 1, 2022, 635-664.

SERDAR, Murat ve Işık, Harun. *Klasik Ekoller ve Yeni İlm-i Kelam Dönemi Kelam Tarihi,* Kayseri: Kimlik Yayınları, 2. Basım, 2018.

WEBER, Albert. *Felsefe Tarihi,* çev. Vehbi Eralp, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 5. Basım, 1998.

YAVUZ, Salih Sabri. *Ömer Nasuhi Bilmen İslâm Akâidi,* İstanbul: Semerkand, 8. Basım, 2016.

YURDAGÜR, Metin. *Kelam Tarihi Ekoller Şahıslar Eserler,* İstanbul: İFAV, 2.Basım, 2018.

YÜKSEL, Emrullah. *Sistematik Kelam,* İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2012.

EKLER

(EK1: Materyalizmin Yayılmasında Süreli Yayınlar): Felsefe Mecmuası birinci sayfada yer alan *"Felsefe Mecmuası"* yazı örneği

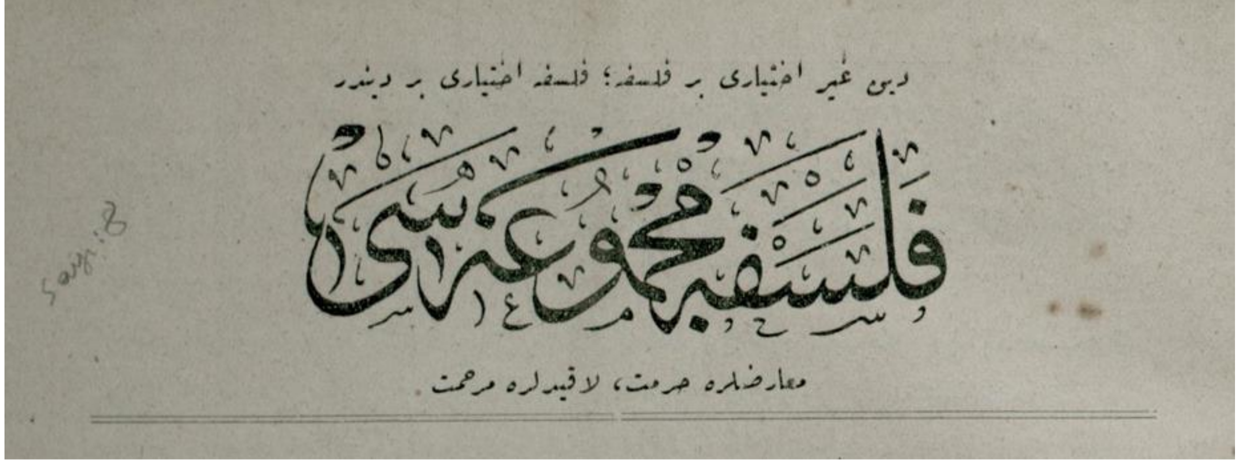

(EK2: Materyalizmin Yayılmasında Süreli Yayınlar): Felsefe Mecmuası Birinci Cildi Kapağı.

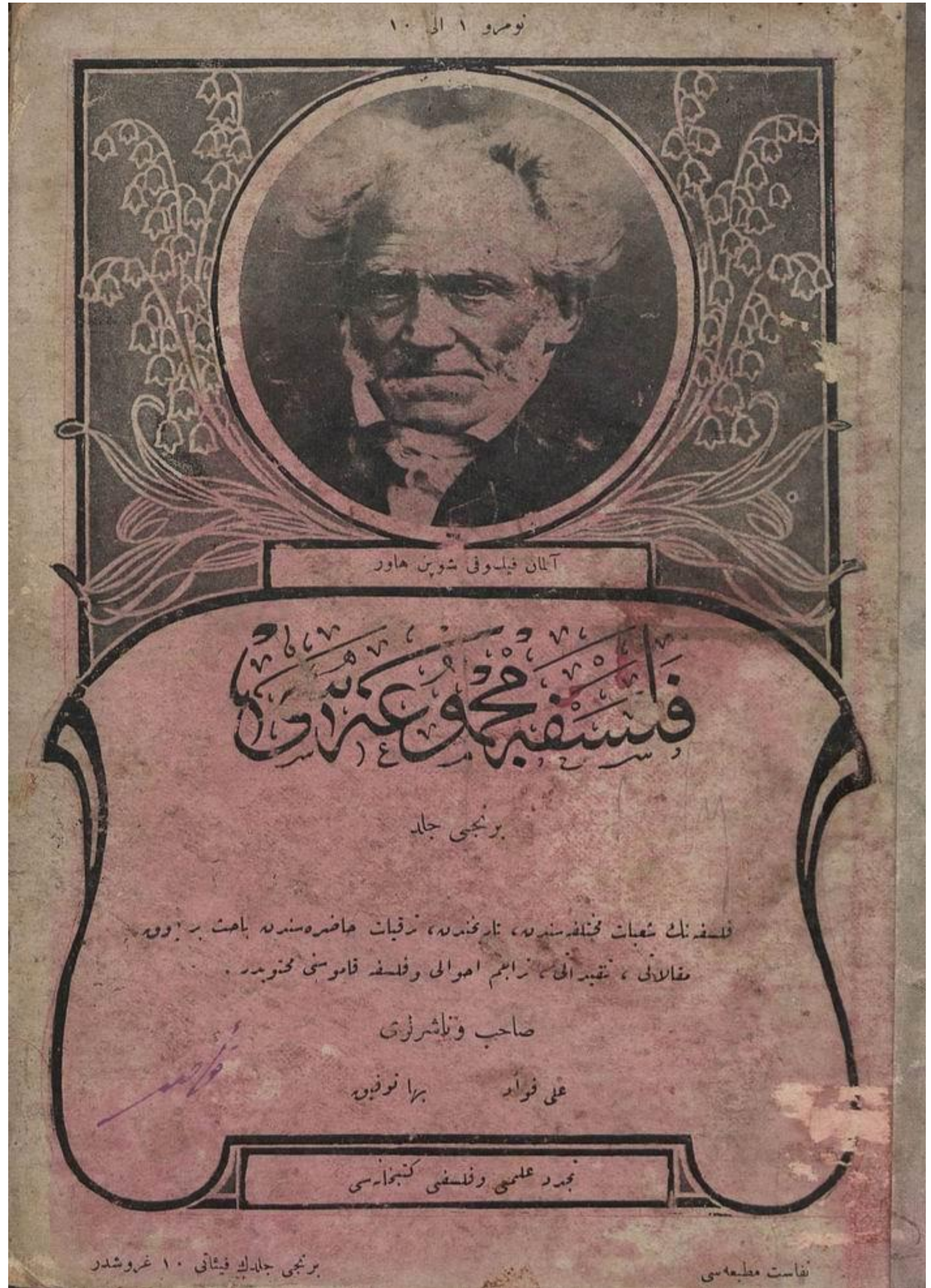

(EK3: Materyalizmin Yayılmasında Süreli Yayınlar): Yirminci Asırda Zeka Mecmuası Kapak örneği

مدیر مسئول : فؤاد سامح

اشتراك — برسنه‌لکی استانبول وولایتلر ایچون یارم عثمانلی لیراسی، اجنبی مملکتلر ایچون ده ۱ فرانقدر.

پوسته‌یه قبول اولنورکن یازیلر درج ایدیلسین، ایدیلمسین اعاده اولنمز.

آیده ایکی دفعه پازارایرتسی کونلری نشر اولنور.

اعلانلر ایچون برنجی نسخه‌مزده‌کی شرائط مطالعه اولنملیدر.

یرمنجی عصرده

ذکا

صاحب امتیاز : علی فؤاد
قره کوز غزته‌سی صاحبی

صاحبلر ومؤسسلر : علی فؤاد
ب.س.سپاتوریس ، بها توفیق

اداره ایشلری ایچون صاحب امتیاز نامنه، تحریر ایشلری ایچون ده باش محرره مراجعت اولنور.

یازیلریمزك ورسملریمزك هر حقی محفوظدر. آنجق مأخذ کوسترلمك شرطیله اقتباس اولنه بیلیر.

فلسفی ، علمی ، ادبی هر درلو ترقی وتجددلردن باحث ، کنجلرك یرمنجی عصره لایق اجتماعی وسیاسی بر تربیه آلملرینه خادم اون بش کونلك غزته‌در.

نومرو ۱۳ برنجی سنه — باش محرر : بها توفیق — ۲۰ اغستوس ۱۳۲۸ — ۲۰ رمضان ۱۳۳۰

پیانونك اوکنده

(EK 4: Materyalizmin Yayılmasında Süreli Yayınlar): Yirminci Asırda Zeka Mecmuasının içeriklerine örnek

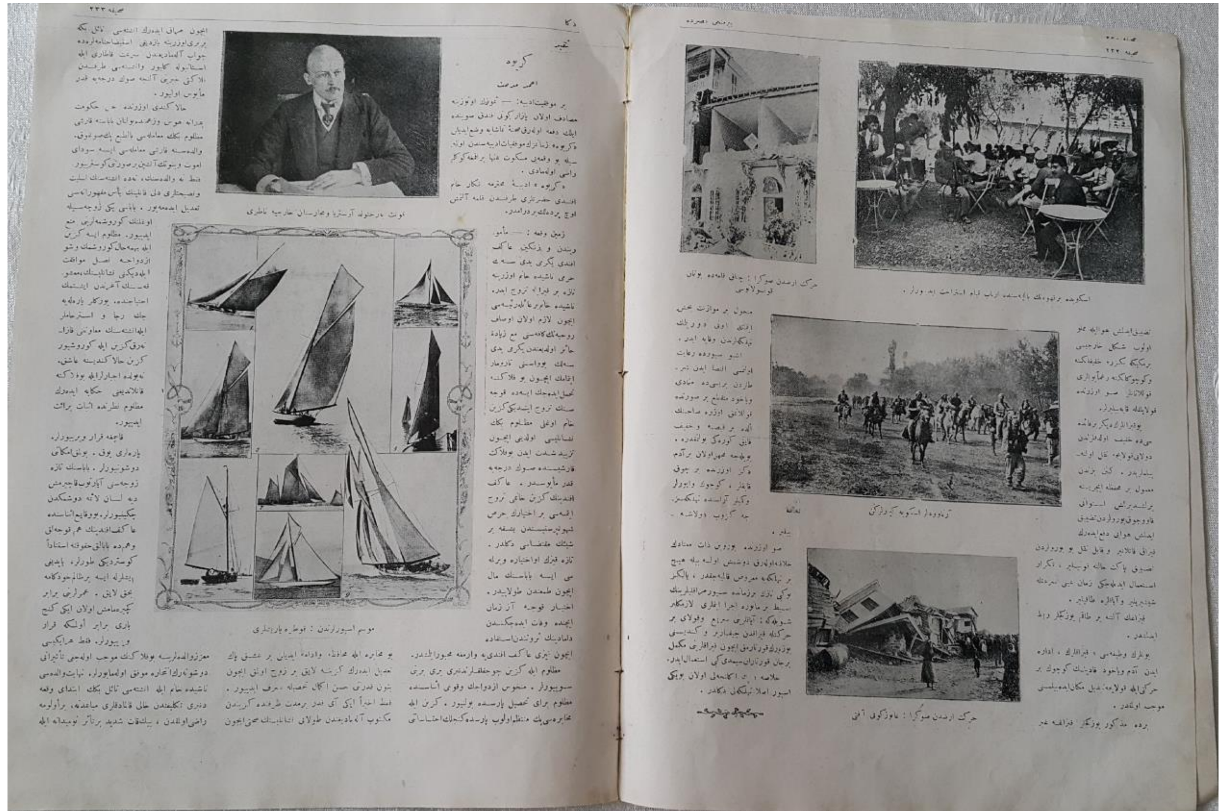

(EK5: Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri): Hikmet Ceride-i İslâmiyesi'nin Kapak örneği.

برنجی سنه — پنجشنبه — نومرو : ۱

حكمت

شرائط اشتراك

ولايات عثمانيه ايچون

سنه‌لكی ۳۵

آلتی آيلغی ۲۰ غروشدر

ممالك اجنبيه ايچون سنه‌لكی ۱۰

آلتی آيلغی ۶ فرانقدر

اعلانات ايچون اداره مأموری محمد نعمی بكه

مراجعت ايدلمليدر

پولسز مكتوبلر قبول ايدلمز

۸ نيسان ۳۲۶

صاحب امتيازی :

شهبندر زاده حلمی

احمد حلمی

اداره و تحرير محلی :

۲۰ مايس

۱۱ ربيع الاخر ۳۲۸

اجمال سياسی

عالم اسلامده انكليز - جرمان رقابتی

[ايرانده رقابت]

— ۱ —

برقاچ سوز

طوغری سوز

صوری

121

(EK 6: Filibeli Ahmed Hilmi Hayatı ve Eserleri) : Hikmet gazetesi içerik örnekleri.